

**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
(Ε.Ε.Ε.Π.)**

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ



ΑΡΗΣ ΤΡΑΝΤΙΔΗΣ

Οικονομικές προεκτάσεις της περιφερειακής ολοκλήρωσης στα
Βαλκάνια

WP. B05/04

ATHENS 2004

ΑΡΗΣ ΤΡΑΝΤΙΔΗΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Μάρτιος 2005

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η απόσταση της Ελλάδας από τη Δυτική Ευρώπη ήταν πάντοτε ένα γεωγραφικό εμπόδιο στις οικονομικές σχέσεις της χώρας με αυτές τις αναπτυγμένες αγορές. Μεταπολεμικά, λόγω της πολιτικής διαίρεσης των Βαλκανίων σε δύο αντιτιθέμενα πολιτικά και οικονομικά συστήματα, η Ελλάδα αντιμετώπισε και την απομόνωσή της από τις γειτονικές της χώρες. Επιπλέον, η πολιτική και οικονομική επικοινωνία με τον ανατολικό γείτονά της, την Τουρκία, παρέμενε υποβαθμισμένη εξαιτίας πολιτικών γεγονότων που προκαλούσαν επικίνδυνη ένταση στις ήδη ιστορικά βεβαρημένες πολιτικές σχέσεις των δύο κρατών. Χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, όπως η ύπαρξη πολλών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, μη ανταγωνιστικών, μπορούν να αποδοθούν και στην ιδιόμορφη οικονομική γεωγραφία της Ελλάδας που προσέφερε στις μικρές επιχειρήσεις που απευθύνονταν στην εγχώρια ζήτηση έναν επιπρόσθετο «γεωγραφικό προστατευτισμό».

Η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ άνοιξε για την Ελλάδα τη δυνατότητα να αναπτύξει τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις της με τα βαλκανικά κράτη. Η μετανάστευση Αλβανών εργαζομένων στην Ελλάδα, και οι ελληνικές επενδύσεις στη Βουλγαρία και στη ΠΓΔΜ, ήταν τα πρώτα γεγονότα μιας αναπτυσσόμενης οικονομικής επικοινωνίας στα Βαλκάνια. Πολιτικές όμως καταστάσεις, όπως το ζήτημα του ονόματος της ΠΓΔΜ, η περιπέτεια των σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας με αποκρύφωμα την κρίση των Ιμίων, η κατάρρευση της οικονομίας της Αλβανίας στην υπόθεση των περίφημων «πυραμίδων», και κυρίως οι διαδοχικοί πόλεμοι στην Πρώην Γιουγκοσλαβία, καθυστέρησαν σε όλη τη δεκαετία του 90 -μεταξύ άλλων- την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής σε ένα ενιαίο οικονομικό χώρο συνεργασίας.

Σήμερα οι μεγάλες κρίσεις στα Βαλκάνια πέρασαν ή εξασθένησαν, αν και μερικές σκιάζουν ακόμα και τώρα την περιοχή ως απειλή για μια εκ νέου διολίσθηση στις οδυνηρές καταστάσεις του παρελθόντος. Οι χώρες της περιοχής σταθεροποιούνται οικονομικά και πολιτικά επιτρέποντας συνακόλουθα και την ομαλή πολιτική και οικονομική συνεργασία μεταξύ τους, ενώ τρεις βαλκανικές χώρες τίθενται σε τροχιά ένταξης στην ΕΕ. Η Βουλγαρία και η Ρουμανία είναι ήδη καθοδόν προς την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Τουρκία έλαβε τον Δεκέμβριο του 2004 ημερομηνία για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Τουρκίας, έστω κι αν οδηγήσει σε μια ειδική σχέση της με την ΕΕ, ενισχύει την προοπτική βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Η προσεχής ένταξη της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, αλλά και η ενταξιακή προσέγγιση της Τουρκίας, η οποία ήδη βρίσκεται σε τελωνειακή ένωση με την ΕΕ, είναι γεγονότα με αξιοσημείωτο πολιτικό και οικονομικό αντίκτυπο. Η ένταξη των χωρών αυτών στην Ένωση, αλλά και η προσέγγιση των υπολοίπων με την Ελλάδα και την ΕΕ επιφέρει πολιτικές αλλαγές και οικονομικά αποτελέσματα που πρέπει να εντοπισθούν και να αξιολογηθούν. Εντοπίζουμε μια διαδικασία περιφερειακής ολοκλήρωσης της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στα πλαίσια της ευρύτερης ολοκλήρωσης της ΕΕ. Μπορούμε να ονομάσουμε την διαδικασία αυτή ως «*περιφερειακή ολοκλήρωση των Βαλκανίων*» και τον ενοποιημένο οικονομικό χώρο που προκύπτει από την τελωνειακή ένωση και τη μελλοντική ένταξη στην Ένωση των κρατών ως έναν «*οικονομικό χώρο των Βαλκανίων*».

Η βαλκανική ολοκλήρωση θέτει τέλος στην οικονομική απομόνωση της ελληνικής οικονομίας από το γειτονικό της περιβάλλον. Αλλά όπως και κάθε όμοια διαδικασία, έτσι και αυτή δημιουργεί ευκαιρίες και επιφέρει αναδιαρθρώσεις στις οικονομίες των χωρών αυτών. Για την Ελλάδα η δημιουργούμενη περιφερειακή ολοκλήρωση συμπίπτει χρονικά με το σταδιακό παγκόσμιο άνοιγμα των αγορών, με την πτώση έως και την εξαφάνιση των δασμών. Η παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση επιταχύνεται την ίδια στιγμή που ανοίγει η αγορά των Βαλκανίων. Τα δύο εξελισσόμενα γεγονότα αποτελούν δυο χρονικά παράλληλα σοκ που εκθέτουν τις ελληνικές αγορές σε έναν πρωτοφανή διεθνή και περιφερειακό ανταγωνισμό για την προσέγγιση επενδύσεων και την μελλοντική κίνηση του επενδυτικού κεφαλαίου.

Πριν προχωρήσω στο κύριο μέρος της εργασίας, θα ήθελα να τονίσω ότι το κείμενο αυτό δεν γράφηκε από οικονομολόγο ούτε απευθύνεται (αποκλειστικά) σε οικονομολόγους. Το κείμενο, που είναι περισσότερο ένα policy paper παρά μια ακαδημαϊκή μελέτη, έχει σκοπό να τονίσει την ανάγκη μιας πιο βαθιάς ανάλυσης των οικονομικών αλλαγών στην οικονομία της χώρας μας από την ένταξη στην ΕΕ χωρών της Βαλκανικής, λαμβάνοντας υπόψη ότι οξύνεται παράλληλα και ο διεθνής ανταγωνισμός. Η ανάλυση της οικονομικής διάστασης ενός πολιτικού γεγονότος είναι μια επιλογή που μου την καλλιέργησε η μεταπτυχιακή εκπαίδευσή μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Με πεδίο έρευνας τις οικονομικές επιπτώσεις της εξελισσόμενης περιφερειακής ολοκλήρωσης στην ελληνική οικονομία τονίζεται η στενή σχέση οικονομίας και διεθνών σχέσεων,. Αντλώντας από τις «νέες» οικονομικές θεωρίες του εμπορίου, της ανάπτυξης και της οικονομικής γεωγραφίας, το κείμενο υπογραμμίζει την αναγκαιότητα μιας συζήτησης που έχει καθυστερήσει. Καταδεικνύει με αναφορά στη θεωρία ότι η περιφερειακή ολοκλήρωση επιφέρει μεγάλες εσωτερικές οικονομικές αλλαγές, για τις οποίες η χώρα μας δε φαίνεται να προετοιμάζεται συστηματικά.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ: ΟΙ «ΝΕΕΣ» ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ.

Η διαδικασία της οικονομικής ολοκλήρωσης αποτελεί το αντικείμενο μιας ενδιαφέρουσας συζήτησης στην οικονομική επιστήμη με αντιπαρατιθέμενες απόψεις σχετικά με το ποιες είναι οι επιπτώσεις της στην ανάπτυξη των περιοχών που συμμετέχουν στη διαδικασία. Η ολοκλήρωση των αγορών προϊόντων μειώνει το μεταφορικό κόστος, και η ολοκλήρωση των αγορών των παραγωγικών συντελεστών αυξάνει την κινητικότητά τους. Αυτή είναι η αφετηρία των απόψεων για τις επιπτώσεις της διεθνούς και της περιφερειακής ολοκλήρωσης: ο αυξημένος *ανταγωνισμός* για τις επιχειρήσεις που χάνουν το θεσμικό προστατευτικό πλαίσιο, όταν οι δασμοί υποχωρούν ή εξαφανίζονται, ή όταν δημιουργείται μια τελωνειακή ένωση, και στη συνέχεια η *ελευθερία* που αυτές απολαμβάνουν να κινούνται προς περιοχές όπου οι συνθήκες ευνοούν την ανταγωνιστικότητά τους.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η περίπτωση της πιο προχωρημένης περιφερειακής ολοκλήρωσης. Με τα στάδια της τελωνειακής ένωσης, της κοινής αγοράς, και -για δώδεκα χώρες- της νομισματικής ένωσης, κατάργησε σταδιακά όλες τις εθνικές ρυθμίσεις που άμεσα, και τις περισσότερες ρυθμίσεις που έμμεσα, περιορίζουν τον εντός της ένωσης ελεύθερο ανταγωνισμό και την «ορθολογική» -

εντός της ένωσης - κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας. Οι δασμοί, οι εξαγωγικές επιδοτήσεις και οι ποσοτώσεις αποτελούν στρέβλωση του διεθνούς ανταγωνισμού. Το ίδιο αποτέλεσμα έχουν οι ρυθμίσεις που κάνουν έμμεση διάκριση υπέρ της εγχώριας παραγωγής, δηλαδή οι κρατικές ενισχύσεις, και η διαχείριση των συναλλαγματικών τιμών (άμεσος ή έμμεσος προστατευτισμός της εγχώριας παραγωγής,). Επίσης και τα εμπόδια στην κίνηση των παραγωγικών συντελεστών συντηρούν τις εθνικές διαφοροποιήσεις σε επίπεδα μισθών, απασχόλησης και ανεργίας, αλλά και στρέφουν τις επενδύσεις προς την εγχώρια αγορά. Με την σταδιακή εγκαθίδρυση μιας περιφερειακής οικονομικής ένωσης μέσα στην Ένωση, τα εμπόδια αυτά εκλείπουν. Απομένουν σήμερα να επηρεάζουν την κίνηση των παραγωγικών συντελεστών και την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων τα εναπομείναντα εθνικά ρυθμιστικά πλαίσια σχετικά με την φορολογία και την αγορά εργασίας, και οι εθνικές παράμετροι της δημοσιονομικής πολιτικής που διαφοροποιούν τις συνθήκες από χώρα σε χώρα.

Ποιο είναι όμως το αποτέλεσμα της ελευθερίας κίνησης και εγκατάστασης που τώρα απολαμβάνουν οι παραγωγικοί συντελεστές «κεφάλαιο» και «εργασία»; Επέρχεται σύγκλιση ή απόκλιση των χωρών και των περιφερειών σε επίπεδα ανάπτυξης και ευημερίας; Δυο αντιτιθέμενα θεωρητικά ρεύματα υποστήριζαν δύο διαφορετικά αποτελέσματα. Η νεοκλασική οικονομική σκέψη προβλέπει σύγκλιση στα επίπεδα ανάπτυξης των περιοχών, ενώ η ομάδα των εναλλακτικών προσεγγίσεων, όπως η κείνσιανή, προβλέπει συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας σε ορισμένα κέντρα. Οι σύγχρονες θεωρίες του διεθνούς εμπορίου, και της περιφερειακής ανάπτυξης, καθώς και τα γεωγραφικά οικονομικά με προεξέχουσα την σχολή της «νέας οικονομικής γεωγραφίας», παρουσιάζουν πιο σύνθετες αναλύσεις, όπου δυνάμεις συγκέντρωσης και διασποράς της οικονομικής δραστηριότητας λειτουργούν όταν παρουσιάζεται μείωση του κόστους εμπορίου ανά περιοχές.

Σε τι όμως μας αφορά αυτή η συζήτηση; Η ένταξη των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στην ΕΕ και η προσέγγιση των υπολοίπων είναι αναμφίβολα ένα κορυφαίο σημασίας οικονομικό γεγονός. Στην Ελλάδα, λόγω πολιτικών αλλά και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων προσεγγίζουμε την ένταξη πρωτίστως ως ένα πολιτικό γεγονός. Και σήμερα αντίστοιχα, η αντιμετώπιση της νοτιοανατολικής διεύρυνσης της Ένωσης από την ελληνική εξωτερική πολιτική αλλά και την ακαδημαϊκή κοινότητα αφορά κυρίως το πολιτική διάσταση της. Το οικονομικό σκέλος της διεύρυνσης αξίζει ιδιαίτερης μελέτης, καθώς αυτή έχει σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία. Στον ενιαίο οικονομικό χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι ελληνικές επιχειρήσεις ήδη αντιμετωπίζουν εδώ και χρόνια τις συνθήκες αυξημένου ανταγωνισμού από τις επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες σε άλλες χώρες της Ένωσης. Με την διεύρυνση της Ένωσης στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης προστίθεται ο ανταγωνισμός των νέων χωρών, καθώς οι οικονομίες τους χαρακτηρίζονται από χαμηλά επίπεδα μισθών και, γενικά, επιχειρηματικού κόστους, αλλά και ένα σχετικά καλά καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό. Επίσης, πολλές χώρες έχουν το πλεονέκτημα ότι γειτνιάζουν με τις μεγάλες ευρωπαϊκές αγορές.

Με την προσεχή διεύρυνση της Ένωσης στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, εντάσσονται χώρες όπου το κόστος εργασίας είναι ακόμα χαμηλότερο. Για τη χώρα μας αυτή η τελευταία αυτή εξέλιξη είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί οι χώρες αυτές βρίσκονται στη γειτονιά μας και με την ένταξη τους

δημιουργούν μια οικονομική περιοχή εντός της Ένωσης, ήτοι έναν περιφερειακό περιβάλλον ευκαιριών αλλά και ανταγωνισμού για τις επιχειρήσεις. Αυτές οι αλλαγές, λαμβάνουν χώρα σε διάστημα λιγότερο των δέκα ετών. Η περιφερειακή ολοκλήρωση της περιοχής επηρεάζει τόσο το μέλλον των εγκατεστημένων επιχειρήσεων που απευθύνονται στην τοπική ζήτηση ή εξάγουν, όσο και την κίνηση των νέων επενδύσεων, που θα μπορούν χωρίς εμπόδια να επιλέγουν τον τόπο εγκατάστασής (ή μετεγκατάστασής) τους ανάμεσα στις χώρες που την αποτελούν. Σήμερα βρισκόμαστε στην αρχή της διαδικασίας αυτής.

Τέλος, ο ανταγωνισμός, που η οικονομική ολοκλήρωση επιτείνει, αφορά όλες τις ήδη εγκατεστημένες επιχειρήσεις. Ο τρόπος όμως με τον οποίο αυτές αξιοποιούν τις δυνατότητες της ολοκλήρωσης και απαντούν στις προκλήσεις της διαφέρει ανάμεσα στις μεγάλες και τις μικρές επιχειρήσεις. Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις έχουν μικρότερο δυνητικό γεωγραφικό εύρος κινητικότητας λόγω πολλών παραγόντων: χρηματοδοτικών, οικογενειακών, επιχειρηματικού ρίσκου κτλ. Έτσι σε συνθήκες ελευθερίας κίνησης οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις περιορίζονται είτε να κινούνται μέσα στο κράτος εγκατάστασής τους είτε σε γειτονικές περιοχές, σε αντίθεση με τις μεγάλες επιχειρήσεις που μπορούν να απολαμβάνουν μια ελευθερία κίνησης και εγκατάστασης σε διεθνές επίπεδο. Οι μικρές ή μεσαίες επιχειρήσεις συνήθως χαρακτηρίζονται από έναν γεωγραφικό περιορισμό στην κίνησή τους και στις αγορές στις οποίες μπορούν να απευθύνουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους. Επίσης, η γεωγραφική εγγύτητα μέσα σε μια περιφερειακή ολοκλήρωση είναι απαραίτητη και σε όσες μεγάλες επιχειρήσεις πρέπει να είναι εγκατεστημένες κοντά στις μεγάλες αγορές των προϊόντων ή υπηρεσιών τους για να εξυπηρετούν μια τοπική-περιφερειακή ζήτηση ή να εκμεταλλεύονται μη κινητικές πρώτες ύλες.

Το οικονομικό άνοιγμα των βαλκανικών χωρών θα έχει αξιοπρόσεκτες επιπτώσεις ιδίως ως προς αυτές τις επιχειρήσεις «περιορισμένης γεωγραφικής κινητικότητας». Τα ερωτήματα που θέτει η επιστήμη για τις επιπτώσεις της διαδικασίας της οικονομικής ολοκλήρωσης μεταφράζονται στο πλαίσιο της βαλκανικής περιφερειακής ολοκλήρωσης στο ερώτημα: ποιες χώρες της βαλκανικής αναμένεται να προσελκύσουν την κινητική οικονομική δραστηριότητα, και γιατί, και ποιες περιοχές θα επηρεαστούν αρνητικά. Αυτή η σημαντικότερη διάσταση που αφορά άμεσα την ελληνική οικονομία δεν έχει σοβαρά μελετηθεί. Ενδιαφέρον είναι λοιπόν με τη βοήθεια της θεωρίας, να φωτίσουμε πιθανές έστω κατευθύνσεις της οικονομικής δραστηριότητας.

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ. ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΣΠΟΡΑ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΥΞΑΝΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟΔΟΣΕΩΝ ΚΛΙΜΑΚΑΣ.

Το παρόν κείμενο επιθυμεί να *υπάγει* την συγκεκριμένη πραγματική διαδικασία στα θεωρητικά πορίσματα των αναλύσεων που θα παρουσιαστούν παρακάτω. Στόχος του είναι με αυτή την υπαγωγή να προκαλέσει τον προβληματισμό σχετικά με τις πολιτικές που απαιτούνται για την προσαρμογή της χώρας μας στις νέες δυναμικές.

Η κλασική (φιλελεύθερη ή νεοφιλελεύθερη) σχολή θεωρεί ότι με την ελευθερία στο εμπόριο (ή) και με την κίνηση των παραγωγικών συντελεστών, οι περιφερειακές ανισότητες τείνουν να αμβλύνονται, καθώς η φυσιολογική λειτουργία της προσφοράς και της ζήτησης θα τείνει να πετύχει την πλήρη χρησιμοποίηση των πόρων μιας περιοχής. Η κλασική σκέψη διακρίνεται στην

παραδοσιακή θεωρία του εμπορίου και στην νεοκλασική σχολή της ανάπτυξης: η πρώτη δέχεται ως αρχική συνθήκη την κίνηση των προϊόντων και η δεύτερη την κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών.

Κατά την *παραδοσιακή θεωρία του διεθνούς εμπορίου*, οι διαφορές σε «προικοδότηση» (endowment) σε φυσικούς πόρους, παραγωγικούς συντελεστές, σε υποδομές ή σε τεχνολογία προκαλούν το εμπόριο ανάμεσα στις χώρες οι οποίες ειδικεύονται στους τομείς όπου παρουσιάζουν «*συγκριτικό πλεονέκτημα*», δηλαδή στην παραγωγή εκείνων των προϊόντων που χρησιμοποιούν εκείνους τους συντελεστές που διαθέτουν σε σχετική αφθονία. Η παραδοσιακή θεωρία με την υπόθεση ότι οι παραγωγικοί συντελεστές είναι μη κινητικοί, προβλέπει ότι χώρες με *συμπληρωματική* προικοδότηση θα τείνουν να κάνουν εμπόριο μεταξύ τους και θα ειδικεύονται σε διαφορετικά προϊόντα. Επίσης κατά την κλασική αντίληψη, η οικονομική ολοκλήρωση με την ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών και των παραγωγικών συντελεστών αρκεί για να προκαλέσει *σύγκλιση* των αποδόσεων (returns) των συντελεστών καθώς κάθε περιοχή ειδικεύεται ανάλογα με το συγκριτικό της πλεονέκτημα. Με ελεύθερη την κίνηση των προϊόντων, οι τιμές των παραγωγικών συντελεστών και συνεπώς και των αγαθών θα εξισωθούν σε όλες τις χώρες (θεώρημα Heckscher Ohlin Samuelson).

Ωστόσο στις θέσεις αυτές αντιπαρατίθεται η κριτική ότι οι αρχικές συνθήκες (assumptions) της παραδοσιακής θεωρίας δεν ισχύουν στον «πραγματικό κόσμο» (σταθερές αποδόσεις κλίμακας, τέλειος ανταγωνισμός, πλήρης απασχόληση, αμοιβή των συντελεστών βάσει της οριακής παραγωγικότητάς τους, όμοιες συναρτήσεις παραγωγής, και απουσία άλλων διαφορών ανά περιοχές στα μοντέλα της θεωρίας, όπως και μη κινητικότητα παραγωγικών συντελεστών) αλλά και η εμπειρική έρευνα δεν την επιβεβαιώνει: η θεωρία, κατά την κριτική, αδυνατεί να εξηγήσει γιατί χώρες με όμοια προικοδότηση έχουν διαφορετικές παραγωγικές δομές. Και η εμπειρική παρατήρηση δείχνει ότι υπάρχει αυξημένο εμπόριο ανάμεσα σε χώρες με *παρόμοια* προικοδότηση (σχέση υποκατάστασης και όχι συμπλήρωσης), οι οποίες μάλιστα σχηματίζουν μεταξύ τους και εμπορικά μπλοκ.

Με την κίνηση των παραγωγικών συντελεστών, που υποκαθιστά (Mundell, 1957) ή συμπληρώνει (Markusen, 1983) την κίνηση των προϊόντων, θα επέλθει το ίδιο εξισωτικό αποτέλεσμα. Οι φτωχότερες περιοχές θα γίνουν έτσι πολύ ελκυστικές για νέες επενδύσεις και θα συγκλίνουν με τις πλούσιες περιφέρειες. Προϋποτιθέμενες συνθήκες είναι η ευκαμψία των τιμών, συμπεριλαμβανομένων και των μισθών, η κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών (κεφάλαιο, εργασία), ο πλήρης ανταγωνισμός, η πλήρης απασχόληση όλων των συντελεστών, και όμοιες περιφερειακές παραγωγικές δομές με σταθερές αποδόσεις.

Στα νεοκλασικά μοντέλα, οι όποιες διαφορές ανάμεσα σε περιφέρειες αποδίδονται σε περιφερειακές διαφορές σε προικοδότηση των παραγωγικών συντελεστών (regional differences in endowments of factors of production), και η επιμονή των ανισοτήτων αποδίδεται είτε σε ατέλειες της αγοράς είτε σε δυσκαμψίες (imperfections or rigidities) στο οικονομικό σύστημα, όπως στην περιορισμένη κινητικότητα μερικών παραγωγικών συντελεστών, π.χ. των εργαζομένων από περιοχή σε περιοχή, στη φυσική γεωγραφία με ανεπαρκείς συγκοινωνιακές συνδέσεις και στη δυσκαμψία των τιμών και των ημερομίσθιων λόγω θεσμικών περιορισμών, που παραβιάζουν τις

προϋποτιθέμενες συνθήκες τους και έτσι εμποδίζουν τις δυνάμεις της αγοράς να διορθώσουν τις γεωγραφικές ανισορροπίες. Οι κρατικές ενισχύσεις απορρίπτονται από την νεοκλασική θεωρία, γιατί εκτρέπουν την ελεύθερη κίνηση των παραγωγικών συντελεστών που θα κατευθυνόταν προς τις φτωχότερες περιοχές, και οδηγούν σε μια μη ορθολογική κατανομή τους. Επομένως οι πολιτικές των κρατών πρέπει να ασχοληθούν με την άρση όλων των δυσκαμψιών ή ατελειών: στις *εξωτερικές οικονομικές σχέσεις* να απελευθερώσουν το εμπόριο και την κίνηση των παραγωγικών συντελεστών (όπως γίνεται σε περιφερειακό επίπεδο στην ευρωπαϊκή κοινή αγορά) και στο *εσωτερικό θεσμικό πλαίσιο* να προωθήσουν την ευκαμψία τιμών (και μισθών). Έτσι στα πλαίσια μια κοινής αγοράς, όπου οι περιορισμοί στο εμπόριο και στην κίνηση των παραγωγικών συντελεστών έχουν εκλείψει, για να υπάρξει περιφερειακή σύγκλιση απομένει να επιτευχθεί *ευκαμψία των τιμών* παράλληλα με καλές *συγκοινωνιακές υποδομές* που να περιορίζουν το εμπόδιο της απόστασης.

Ειδικά όμως για την Ευρωπαϊκή Ένωση, παρατηρούμε ότι παρά την μεγάλη σε μέγεθος παρέμβαση της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής με σημαντικά ποσά, οι περιφερειακές εισοδηματικές (income) ανισότητες όχι μόνο δεν περιορίζονται αλλά σε ορισμένο περιπτώσεις διευρύνονται. Επίσης οι διαπεριφερειακές ανισότητες ως προς τα ποσοστά ανεργίας έχουν διευρυνθεί σημαντικά, καθώς οι περιφέρειες κινούνται προς ακραίες τιμές, με όλο και λιγότερες να παρουσιάζουν μεσαία ποσοστά ανεργίας. Παρατηρούμε δηλαδή μια πόλωση (polarisation) στα ποσοστά της ανεργίας. Κατά τους νεοκλασικούς, στην περίπτωση της ευρωπαϊκής κοινής αγοράς είναι η μισθολογική δυσκαμψία που ευθύνεται για το γεγονός ότι δεν αμβλύνονται οι περιφερειακές ανισότητες στην Ένωση. Για τη νεοφιλελεύθερη σκέψη, τα κράτη μέλη πρέπει να επιδιώκουν την δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την κινητοποίηση του κεφαλαίου με την προώθηση της ευκαμψίας στην αγορά εργασίας.

Η κριτική της νεοκλασικής θεωρίας αποδίδει την εμπειρική διάψευση της τελευταίας στις μη ρεαλιστικές προϋποτιθέμενες συνθήκες (assumptions) της: ιδίως ότι το κεφάλαιο και η εργασία είναι πλήρως κινητικοί συντελεστές, και στην *ρικαρντιανή απλούστευση* να θεωρεί σταθερές τις αποδόσεις των παραγωγικών συντελεστών και μειούμενες τις αποδόσεις σε μερικούς παραγωγικούς συντελεστές. Η διάψευση αυτής της παραδοσιακής ανάλυσης ότι το εμπόριο και η κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών (π.χ. εργαζομένων) οδηγεί σε περιφερειακή σύγκλιση (convergence) σε τιμές, προέρχεται από την παρατήρηση ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις εγκαθίστανται στις μεγάλες αγορές, στα λεγόμενα «κέντρα», γιατί εκεί οι επιχειρήσεις παράγουν πιο αποτελεσματικά (Krugman, 1995b). Γιατί συμβαίνει αυτό; Εναλλακτικές θεωρίες επιχειρούν να το ερμηνεύσουν.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Στηριζόμενες στην αμφισβήτηση των προϋποτιθέμενων συνθηκών της νεοκλασικής θεωρίας της ανάπτυξης και της παραδοσιακής θεωρίας του εμπορίου, αναπτύχθηκε ένα ρεύμα από εναλλακτικές θεωρίες με μια νέα αρχική συνθήκη: την ύπαρξη *αυξουσών αποδόσεων κλίμακας (increasing returns to scale)*, που δημιουργούν μια τάση πόλωσης-συγκέντρωσης της ανάπτυξης (βλέπε Henderson, V.J., Shalizi, Z, and Venables, A.J. 2001,σελ. 82 και 83). Ήδη από τη δεκαετία του 50, ο Myrdal (1957), ο Hirshman (1958) μίλησαν για μια *κυκλική και σωρευτική διαδικασία συγκέντρωσης (cumulative causation* την ονόμασε ο Myrdal), χωρίς όμως να την ενσωματώσουν σε μαθηματικά

μοντέλα. Μέχρι πρόσφατα στα μοντέλα της οικονομικής επιστήμης δέσποζε ακόμα η αρχική συνθήκη (assumption) των σταθερών αποδόσεων κλίμακας και του τέλει ανταγωνισμού. Σύμφωνα με την αρχική προσέγγιση της αρχής cumulative causation, «οικονομίες κλίμακας» (το κόστος παραγωγής πέφτει όσο η παραγωγή αυξάνει) και «οικονομίες συγκέντρωσης» (το κόστος παραγωγής είναι μικρότερο λόγω της εγγύτητας με άλλες επιχειρήσεις) σε μια περιοχή με ένα αρχικό πλεονέκτημα δημιουργούν μια αυτόνομη δυναμική ανάπτυξης (λόγω των οικονομιών συγκέντρωσης και οικονομιών κλίμακας με μειούμενο το κόστος παραγωγής, με ανάπτυξη της τεχνολογίας και της καινοτομίας) που ενισχύει το πλεονέκτημα της περιοχής αυτής, και αυξάνει τη διαφορά της με τις άλλες, συμβάλλοντας στην όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Θα αναφερθούμε στην εξέλιξη των θεωριών αυτών, στις τρεις νέες θεωρίες που ασχολούνται με τη «γεωγραφία της οικονομίας»: τη «*νέα θεωρία του εμπορίου*» (new trade theory), τη «*νέα θεωρία της ανάπτυξης*» (new growth theory) και τη «*νέα οικονομική γεωγραφία*» (new economic geography). Η λεγόμενη «*νέα οικονομική γεωγραφία*», ένας τίτλος που αμφισβητείται από τους οικονομικούς γεωγράφους, που ασχολείται με την περιφερειακή σύγκλιση ή απόκλιση, και η *νέα θεωρία του διεθνούς εμπορίου*, που ασχολείται με τη δημιουργία εμπορίου και εξειδίκευσης πέρα και πάνω από το συγκριτικό πλεονέκτημα, αποτελούν μαζί με τη *νέα θεωρία της ανάπτυξης* μια προσπάθεια κατασκευής μαθηματικών μοντέλων που ενσωματώνουν νέες αρχικές συνθήκες (ατελής ανταγωνισμός) και άλλους παράγοντες για την συγκέντρωση ή αποκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας (αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, μεταβαλλόμενο κόστος μεταφοράς, μισθολογικό κόστος, κόστος μη κινητικών συντελεστών). Οι θεωρίες αυτές ασχολούνται από κοινού με την ανάλυση των δυνάμεων που συντελούν στην ανομοιογενή γεωγραφική δυναμική της οικονομικής δραστηριότητας (την συγκέντρωση ή την διασπορά, concentration or dispersion) και τη δυναμική της περιφερειακής ανάπτυξης (την σύγκλιση ή απόκλιση των περιφερειών, convergence or divergence). Έτσι φιλοδοξούν να απαντήσουν στο ερώτημα σχετικά με το πώς οι επιχειρήσεις επιλέγουν τον τόπο εγκατάστασής τους, καθώς η χωρική κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας σχετίζεται με την ανάπτυξη, και να μελετήσουν πως η επιλογή αυτή επηρεάζεται από τη μείωση του κόστους μεταφοράς, λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης των μέσων μεταφοράς αλλά και λόγω των συμφωνιών εμπορίου και της συνεπακόλουθης άρσης των εμποδίων στην κίνηση των παραγωγικών συντελεστών.

Στο κείμενο αυτό δεν είναι δυνατή μια πλήρη ανάλυση τους, καθώς παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους, και έτσι θα επικεντρωθούμε στο σημείο όπου οι θεωρίες αυτές τέμνονται και διαφοροποιούνται από την νεοκλασική θεωρία, στην συνθήκη που δέχονται: στο ρόλο των αυξουσών αποδόσεων που εντοπίζονται στα αναπτυγμένα κέντρα, αλλά και στις δυνάμεις που αναστέλλουν αυτή τη συγκέντρωση και προκαλούν «*αποκέντρωση*» της οικονομικής δραστηριότητας.

Ήδη από τη δεκαετία του '80 ο Krugman (1980) ονόμασε την τάση των επιχειρήσεων να συγκεντρώνονται ώστε να επωφελούνται από οικονομίες κλίμακας (scale economics) κοντά σε μεγάλες αγορές ως '*Home Market Effect*' ή *Market Access Effect*: μια περιφέρεια που αποτελεί μεγαλύτερη πληθυσμιακά αγορά, αν και δεν έχει σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με μια άλλη, και με την ίδια ακόμα «προϊκοδότηση», μπορεί να είναι πολύ πιο αναπτυγμένη, γιατί οι

επιχειρήσεις *συγκεντρώνονται* επωφελούμενες από *μεγαλύτερες αποδόσεις κλίμακας*, κυρίως α) επειδή είναι κοντά σε μια μεγάλη αγορά για τα προϊόντα τους β) επειδή είναι κοντά στις επιχειρήσεις με τις οποίες συνεργάζονται (τις τροφοδοτούν με πρώτες ύλες, αγοράζουν ή πωλούν τα προϊόντα τους κτλ), γ) επειδή εκεί υπάρχει συγκεντρωμένη προσφορά εργατικού δυναμικού και δ) επειδή η παρουσία πολλών εργαζομένων συνεπάγεται αυξημένη ζήτηση των αγαθών που παράγουν. Οι ωφέλειες της συγκέντρωσης (agglomeration) υπερκεράζουν τις αρνητικές επιπτώσεις από την συγκέντρωση και ανταγωνιστών στην ίδια περιοχή, που θα προκαλούσαν διασπορά (dispersion). Οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας είναι μια κεντρομόλος δύναμη που στρέφει την οικονομική δραστηριότητα προς το πολυπληθές κέντρο, εκεί όπου οι επιχειρήσεις απολαμβάνουν τόσο οικονομίες κλίμακας, λόγω του μεγάλου μεγέθους της αγοράς, όσο και οικονομίες συγκέντρωσης.

Η «νέα οικονομική θεωρία» όμως δε μένει σε αυτές τις θέσεις, αλλά συσχετίζει το home market effect και με άλλες δυνάμεις που προκαλούν *συγκέντρωση* ή *αποκέντρωση* της οικονομικής δραστηριότητας (κεντρομόλες ή φυγόκεντρες δυνάμεις), όπως το κόστος εμπορίου, το κόστος της εργασίας ή της γης, και το μισθολογικό κόστος. Η γεωγραφία επηρεάζει τις δομές του εμπορίου σε συνέργια με τις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας.

Σε διαδοχικά μοντέλα, οι Krugman, Venables και Puga, συσχέτισαν το φαινόμενο market access με την πορεία του *κόστους εμπορίου* ανάμεσα σε δυο περιοχές (μεταφορικά έξοδα ή δασμοί). Στη συνέχεια άλλα μοντέλα προσθέτουν την *κινητικότητα* των παραγωγικών συντελεστών (συμπεριλαμβανομένων και των εργαζομένων), καθώς και τον ρόλο που διαδραματίζουν *οι μισθολογικές διαφορές* από χώρα σε χώρα ή από περιοχή σε περιοχή.¹ Ενώ στην παραδοσιακή θεωρία του εμπορίου το εμπόριο υποκαθιστά την κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών, στην οικονομική γεωγραφία το εμπόριο των αγαθών συμπληρώνει και αλληλεπιδρά με την κινητικότητα των συντελεστών. Έτσι, καταλήγουν στο ότι η συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας, που σημειωτέον θα όξυνε τις περιφερειακές ανισότητες, δεν είναι μια γραμμική διαδικασία, επειδή ακριβώς συντελείται μια διάδραση φυγόκεντρων και κεντρομόλων δυνάμεων.

ΠΡΩΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΜΕ ΜΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΥΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

Οι Krugman και Venables (1990) μας δίνουν το πρώτο *μοντέλο* με δύο περιοχές, μια κεντρική (core-region) και μια περιφερειακή (peripheral), δύο μη κινητικούς γεωγραφικούς συντελεστές και δυο τομείς παραγωγής. Ως αρχικές συνθήκες, ο ένας τομέας είναι τέλεια ανταγωνιστικός και παράγει ένα ελεύθερα εμπορεύσιμο ομογενές προϊόν με σταθερές αποδόσεις, και ο άλλος τομέας είναι *μονοπωλιακά* ανταγωνιστικός υπό αύξουσες αποδόσεις κλίμακας. Και δυο συντελεστές παραγωγής κινούνται ανάμεσα στους τομείς παραγωγής αλλά *όχι ανάμεσα στις περιοχές* (μη κινητικοί γεωγραφικά συντελεστές). Δεν υπάρχει συγκριτικό πλεονέκτημα, αλλά η κεντρική περιοχή (το κέντρο) έχει μεγαλύτερη απόλυτη προικιότητα σε συντελεστές (larger factor endowments) από την περιφερειακή (periphery), που στην περίπτωση του μοντέλου αντανάκλα την καλύτερη πρόσβαση στις αγορές της κεντρικής περιφέρειας, παρά το γεγονός ότι και οι δύο έχουν τις ίδιες

¹ Και οι ίδιοι οι συγγραφείς ομολογούν ότι οι μελέτες τους είναι αδύναμες ως προς την εμπειρική θεμελίωσή τους.

σχετικές προικοδοτήσεις. Το κέντρο σε αρχική κατάσταση ισορροπίας έχει ελαφρώς μεγαλύτερο ποσοστό βιομηχανίας σε σχέση με το μερίδιο της προικοδότησης της από ό,τι η περιφέρεια, λόγω των οικονομικών κλίμακας.

Τι γίνεται όταν συσχετίσουμε το φαινόμενο της συγκέντρωσης με το κόστος εμπορίου ανάμεσα στις δύο περιοχές; Τι συμβαίνει όταν το τελευταίο μειώνεται; Στο ίδιο μοντέλο βλέπουμε ότι το μερίδιο της βιομηχανίας σε κάθε περιοχή δεν αλλάζει με τρόπο *μονότονο* σε σχέση με την αλλαγή του κόστους του εμπορίου των δυο περιοχών.

Συγκεκριμένα, όταν το κόστος του εμπορίου ανάμεσα στις δυο περιοχές είναι *απαγορευτικά υψηλό*, ή πολύ υψηλό, τότε δεν μπορεί να λειτουργήσει η συγκέντρωση, και κάθε περιοχή έχει επιχειρήσεις ανάλογες με το μέγεθος της αγοράς της (η κεντρική περισσότερες λόγω μεγαλύτερου μεγέθους αγοράς). Αν οι επιχειρήσεις είναι περισσότερες από αυτές που επιτρέπει το μέγεθος της αγοράς της, τότε ο μεγαλύτερος εγχώριος ανταγωνισμός ανάμεσα στις επιχειρήσεις αυτές (ανταγωνισμός στις αγορές προϊόντων, *product market competition*) λόγω συνωστισμού οδηγεί κάποιες να κλείσουν (*exit*). Ως αποτέλεσμα, το μερίδιο της βιομηχανίας σε κάθε περιοχή παραμένει *κοντά στο μερίδιο της προικοδότησης της*.

Με την οικονομική ολοκλήρωση, το κόστος του εμπορίου πέφτει και οι ανταγωνιστές μπορούν να πουλήσουν τα προϊόντα τους στην άλλη περιοχή. Στην κεντρική περιφέρεια, επειδή οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας επιτρέπουν τις επιχειρήσεις να έχουν μεγαλύτερες πωλήσεις και άρα και μεγαλύτερα κέρδη, περισσότερες επιχειρήσεις εισέρχονται στη βιομηχανία εκεί, και το μερίδιο της βιομηχανίας στην κεντρική περιφέρεια *αυξάνεται πάνω από το μερίδιο της προικοδότησης της*.

Ωστόσο, στην κεντρική περιφέρεια μαζί με την αύξηση του μεγέθους της βιομηχανίας αυξάνεται και η ζήτηση σε συντελεστές παραγωγής, π.χ. εργαζόμενους. Καθώς υποθέσαμε στο μοντέλο μας ότι αυτοί δεν κινούνται από περιοχή σε περιοχή, η τιμή των παραγωγικών συντελεστών αυξάνει. Το υψηλότερο κόστος των συντελεστών (λόγω συμφόρησης- *congestion effects*) οδηγεί κάποιες επιχειρήσεις να κλείσουν και το μέγεθος της βιομηχανίας αρχίζει να μειώνεται. Όταν το εμπόριο μεταξύ των περιοχών έχει σχεδόν μηδενικό κόστος, *είναι η τιμή των παραγωγικών συντελεστών που καθορίζει την εγκατάσταση των επιχειρήσεων*. Θα λειτουργήσει ο ανταγωνισμός των συντελεστών παραγωγής (*factor market competition*) και το μερίδιο της βιομηχανίας της κάθε περιοχής θα *τείνει να επιστρέψει στο επίπεδο του μεριδίου της συνολικής της προικοδότησης* (βλ. Puga. 1997, σελ. 5) .

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΜΕ ΚΙΝΗΤΙΚΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

Το πρώτο μοντέλο δείχνει ότι παράλληλα με τη μείωση του κόστους εμπορίου έχουμε μια τάση συγκέντρωσης που «φουσκώνει» σε μεσαία επίπεδα κόστους εμπορίου και «ξεφουσκώνει» σε μικρό επίπεδο κόστους εμπορίου. Η ανάλυση του πρώτου μοντέλου έγινε με την προϋπόθεση (*assumption*) ότι δεν έχουμε μετακίνηση εργατικού δυναμικού ανάμεσα στις περιφέρειες. Τι αλλάζει στο φαινόμενο της συγκέντρωσης αν υποθέσουμε ότι υπάρχει αυτή η κινητικότητα; Ο Krugman (1991) στη συνέχεια κατασκεύασε το δεύτερο μοντέλο με *κινητικό εργατικό δυναμικό* σε δυο περιοχές που θεωρούνται *ακριβώς ίδιες* από κάθε άποψη (και σε προικοδότηση σε μη κινητικούς

συντελεστές) και με δυο τομείς, ο ένας μονοπωλιακά ανταγωνιστικός (βιομηχανία) και ο άλλος τέλεια ανταγωνιστικός (γεωργία).²

Αν μια βιομηχανία μεταφέρει την παραγωγή της από την μια περιοχή στην άλλη, αυτή η μετακίνηση προς μια αγορά με σταθερή ζήτηση θα αύξανε τον ανταγωνισμό στην αγορά προϊόντων και θα έκανε επικίνδυνη επιχειρηματικά την μετεγκατάσταση εκεί. Όμως με κινητικό το εργατικό δυναμικό, η επιχείρηση θα προσελκύσει νέους εργαζόμενους που με τον ερχομό τους στην περιοχή θα αυξήσουν την τοπική ζήτηση σε προϊόντα (θα αυξήσουν την πίτα της κατανάλωσης) και ο ανταγωνισμός θα χαλαρώσει. Ταυτόχρονα οι νέοι εργάτες που η μετακίνηση της βιομηχανίας θα φέρει από την άλλη περιοχή θα κρατήσουν τους μισθούς σταθερούς. Η τιμή του εργατικού δυναμικού δεν θα αυξηθεί εκεί όπου συγκεντρώνεται η βιομηχανία, που θα είχε ως αποτέλεσμα την έξοδο επιχειρήσεων, γιατί θα συγκρατηθεί από την *μετακίνηση εργαζομένων από την περιφέρεια στο κέντρο*. Η συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε μια περιοχή δεν θα επιφέρει πιέσεις στις τιμές των παραγωγικών συντελεστών, γιατί, αν αυτοί μπορούν να μετακινούνται από περιοχή σε περιοχή, η προσφορά τους είναι ελαστική στη ζήτηση και η τιμή τους συγκρατείται. Στο ίδιο μοντέλο, αν το κόστος του εμπορίου ανάμεσα στις δυο περιοχές πέσει κάτω από μια κρίσιμη αξία, όποια από τις δυο περιοχές αποκτήσει κάποιο πλεονέκτημα, *θα το αξιοποιήσει*. Περισσότερη βιομηχανία ελκύει περισσότερους εργαζόμενους (λόγω καλύτερων αμοιβών) και περισσότεροι εργαζόμενοι ελκύουν περισσότερες βιομηχανίες μέσω του γνωστού μας φαινομένου «market access» (οι βιομηχανίες συγκεντρώνονται κοντά στις μεγάλες αγορές). Με την πτώση του κόστους εμπορίου οι βιομηχανίες κερδίζουν από την συγκέντρωση γιατί είναι κοντά στις μεγάλες αγορές προϊόντων και συντελεστών, με σταθερό το κόστος των τελευταίων, και από εκεί μπορούν να εξάγουν με μικρό κόστος σε μακρινές αγορές. Αυτός η αυτοτροφοδοτούμενος μηχανισμός οδηγεί αρχικά μικρές διαφορές στο μέγεθος της βιομηχανίας ανάμεσα σε δύο περιοχές σε μια ενδογενή διαφοροποίηση τους σε *ένα βιομηχανοποιημένο κέντρο και σε μια αποβιομηχανισμένη περιφέρεια*.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να μην ανασταλεί ο μηχανισμός συγκέντρωσης είναι *η ελαστικότητα της προσφοράς εργασίας* λόγω μετανάστευσης. Και εξηγεί το γιατί έχουμε μεγαλύτερη και αυξανόμενη συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας σε διαρκώς διογκούμενες μεγαλουπόλεις (Ottaviano, G. and Puga, D., 1997, σελ. 10.). Έτσι, στην Ευρώπη όπου δεν παρατηρείται σημαντική μετακίνηση εργαζομένων στα πλαίσια της κοινής αγοράς υπάρχει μεγαλύτερη διασπορά της οικονομικής δραστηριότητας σε σχέση με τις ΗΠΑ, όπου η κινητικότητα των εργαζομένων είναι μεγαλύτερη.

Από τα παραπάνω μοντέλα έχουμε το εξής συμπέρασμα: όταν το κόστος εμπορίου είναι μεγάλο (λόγο μεγάλου κόστους μεταφοράς ή μεγάλου θεσμικού κόστους εμπορίου, δηλαδή δασμοί κτλ), η ανάγκη των τοπικών αγορών ενθαρρύνει την διασπορά των επιχειρήσεων στις διαφορετικές περιοχές για να καλύψουν την τοπική ζήτηση. Τότε η επιλογή εγκατάστασης των επιχειρήσεων προσδιορίζεται από τον *ανταγωνισμό των αγορών προϊόντων* (product market competition). Όσο οι χώρες μειώνουν το κόστος εμπορίου, σχηματίζοντας για παράδειγμα μια ζώνη ελεύθερου εμπορίου,

² Σε μετέπειτα μοντέλα οι Krugman and Venables, 1995, 1996, και Venables, 1996 επέστρεψαν στην αρχική συνθήκη της μη διαπεριφερειακής κινητικότητας του εργατικού δυναμικού. Η παρουσίαση όμως των δυο μοντέλων έχει στόχο να καταδείξει την σημασία της διαφοράς σε εργατικό κόστος ως δύναμη που επηρεάζει την κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας, όπως αυτή παρατηρείται στα Βαλκάνια.

είναι ο *ανταγωνισμός των τιμών των συντελεστών* (factor market competition), δηλαδή οι διαφορές στις τιμές των συντελεστών, που προσδιορίζει την επιλογή εγκατάστασης-μετακίνησης της επένδυσης, όπως το κόστος της εργασίας, ή το κόστος των μη κινητικών συντελεστών. Όταν το κόστος εμπορίου πέφτει σε μεσαία επίπεδα, χρηματικές εξωτερικότητες στις κεντρικές περιοχές αποτελούν το κίνητρο για επιχειρήσεις και εργαζομένους να συγκεντρώνονται, δημιουργώντας έναν αυτοτροφοδοτούμενο μηχανισμό συγκέντρωσης. Με χαμηλό το κόστος του εμπορίου, οι επιχειρήσεις μπορούν να κάνουν εμπόριο εγκατεστημένες οπουδήποτε, και το βασικό κριτήριο της επιλογής τους είναι το κόστος των συντελεστών παραγωγής, και ειδικότερα το κόστος εργασίας και των μη κινητικών συντελεστών.

Βλέπουμε ότι υπάρχει μια ποικιλία αποτελεσμάτων ανάλογα με τις συνθήκες που οι συγγραφείς ενσωματώνουν στο μοντέλο που κατασκευάζουν, ιδίως εδώ την κινητικότητα ή όχι των παραγωγικών συντελεστών η οποία *συγκρατεί* το κόστος τους. Με μια μείωση του κόστους μεταφοράς (άρα με διευκόλυνση του εμπορίου) η συγκέντρωση μπορεί να οδηγήσει σε *αύξηση της τιμής του εργατικού δυναμικού* και έτσι η μεγέθυνση της βιομηχανίας στο κέντρο να σταματήσει λόγω του υψηλότερου εργατικού κόστους, ενώ αντίθετα μπορεί να αρχίσει η απογείωση των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών. Αν όμως η διαφοροποίηση των μισθών *συγκρατηθεί με κάποιο τρόπο*, η συγκέντρωση θα συνεχιστεί. Στο παραπάνω μοντέλο ο τρόπος συγκράτησης είναι *η κινητικότητα του εργατικού δυναμικού*. Μια σημαντική διαπεριφερειακή μετανάστευση εργαζομένων σε περιοχές με υψηλότερους πραγματικούς μισθούς, θα συγκρατήσει τους μισθούς από το να ανέβουν (αν οι θεσμοί όμως στην αγορά εργασίας το επιτρέπουν), καθώς στη μεγαλύτερη ζήτηση εργασίας θα αντιστοιχεί και μεγαλύτερη προσφορά. Συμπερασματικά, αυτή *η έλλειψη κινητικότητας μπορεί να αναβάλλει τη διαδικασία της συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας προς τις αναπτυγμένες περιοχές (επειδή το εργατικό κόστος στις αναπτυγμένες περιοχές δεν συγκρατείται και ανεβαίνει)*, ή να την εξασθενεί όταν συμβαίνει.

Από την ανάγνωση των δύο μοντέλων καταλήγουμε στο συμπέρασμα *ότι οι διαφορές στο ύψος των μισθών επηρεάζουν τη μετακίνηση επιχειρήσεων* στην περίπτωση όπου το κόστος μεταφοράς είναι σχεδόν μηδενικό. Με πολύ χαμηλό κόστος μεταφοράς, οι επιχειρήσεις έχουν πλεονέκτημα να εγκατασταθούν *στην περιοχή με τους χαμηλότερους μισθούς*.

Οι Krugman και Venables τονίζουν ότι το φαινόμενο αυτό δεν συνέβη στην Ευρώπη στο βαθμό που θα επέφερε πλήρη περιφερειακή σύγκλιση. Και στην ΕΕ των δεκαπέντε, τέτοια κίνηση δε συνέβη τόσο γιατί ανάμεσα στα όμορα κράτη μέλη έχουμε *παρόμοια περίπου επίπεδα μισθών*, αλλά και γιατί στο εσωτερικό τους τα επίπεδα μισθών δεν είναι διαφοροποιημένα ανάλογα με το πόσο αναπτυγμένη είναι κάθε περιφέρεια λόγω του θεσμικού πλαισίου της αγοράς εργασίας (π.χ. ο κατώτατος μισθός και τα ενιαία πανεθνικά διακλαδικά μισθολόγια). Τι θα γίνει όμως στην περίπτωση των βαλκανικών χωρών όπου από χώρα σε χώρα έχουμε πολύ μεγάλες διαφορές στο επίπεδο των μισθών, και συγκεκριμένα ανάμεσα στην Ελλάδα από τη μία και στη Βουλγαρία και Τουρκία από την άλλη;

Επανερχόμενοι στη συζήτηση για την συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας σε ένα «κέντρο», βλέπουμε ότι η διαδικασία αυτή *δεν είναι γραμμική* και άρα δεν είναι αναπόφευκτη. Ο Puga (1998b) εισάγει σε ένα ενιαίο πλαίσιο που ενσωματώνει τα προηγούμενα μοντέλα τη σημασία

που διαδραματίζει το κόστος των παραγωγικών συντελεστών ιδίως το *εργατικό κόστος* (μισθοί, εργοδοτικές εισφορές), καθώς και τον *καταλυτικό ρόλο της μετανάστευσης (ή συμπληρωματικά των θεσμών της αγοράς εργασίας) στη συγκράτηση του εργατικού κόστους*.

Οι θεωρητικές αυτές κατασκευές, αν και δεν συλλαμβάνουν πλήρως την πραγματικότητα, παρουσιάζουν χρήσιμες γενικές τάσεις.

Η συνεισφορά τους έγκειται σε δύο παρατηρήσεις: πρώτον, όταν μειώνεται το κόστος εμπορίου οι παραγωγοί δεν χρειάζεται να εγκαθίστανται κοντά στους καταναλωτές, δηλαδή η τα προϊόντα δεν χρειάζεται να παράγονται σε γεωγραφική εγγύτητα με τις μεγάλες αγορές. Το πλεονέκτημα της μεγάλης αγοράς (σε μέγεθος και αγοραστική δύναμη) να ελκύει τη συγκέντρωση της παραγωγής φαίνεται σχεδόν να εξαλείφεται. *Οι επιχειρήσεις μπορούν να επιλέγουν ελεύθερα τον τόπο εγκατάστασης της παραγωγής τους*. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά το κριτήριο επιλογής του τόπου εγκατάστασης των επιχειρήσεων: *όταν το κόστος εμπορίου μειώνεται, για την επιλογή εγκατάστασής τους σε μια περιοχή ή χώρα, οι επιχειρήσεις ζυγίζουν τα οφέλη της συγκέντρωσης σε αναπτυγμένες περιοχές με τα οφέλη από την εγκατάστασή τους σε περιοχές με μικρότερο λειτουργικό κόστος*.

Παράλληλα με τη παραπάνω βασική συνεισφορά των παλιών και των νέων θεωριών, διακρίνουμε και αδυναμίες στη σύλληψη της πραγματικότητας (conceptualisation). Γιατί, ενώ σωστά επισημαίνονται κάποια οφέλη από τη συγκέντρωση και κάποια οφέλη από την αποκέντρωση, καθώς και το ζύγισμά τους σε συνάρτηση με τις μεταβολές του κόστους εμπορίου (agglomeration effects versus price competition, βλ. πίνακα), δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα σε επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας και σε επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου ή και σε επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, καθώς ο παράγοντας «κόστος εργασίας» έχει διαφορετικό βάρος για κάθε κατηγορία. Τα οφέλη της συγκέντρωσης είναι διαφορετικής σημασίας για την κάθε μια κατηγορία επιχειρήσεων. Έτσι, οι επιχειρήσεις μπορούν να επιλέξουν μια τοποθεσία που έχει εκείνα τα οφέλη της συγκέντρωσης που την αφορούν, και συνεπώς να εγκατασταθούν ενδεχομένως σε μια τοποθεσία με μεσαίο επίπεδο κόστους εργασίας. Να δεχθούν δηλαδή το μεγαλύτερο κόστος εργασίας για κάποια οφέλη από τη συγκέντρωση. Τέλος, είναι η σχέση κόστους εργασίας και παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού για μια συγκεκριμένη επένδυση παρά ο παράγοντας «κόστος εργασίας» που δίνει μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους στις επιχειρήσεις και συνεπώς μπορεί να προκαλεί τη μετακίνηση των επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας από περιοχές μεγαλύτερου κόστους εργασίας σε περιοχές με χαμηλό κόστος εργασίας.

ΥΠΑΓΩΓΗ. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΕ ΚΛΑΔΟΥΣ ΕΝΤΑΣΕΩΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΜΙΣΘΟΛΟΓΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΕ ΕΞΟΔΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.

Το πιο χρήσιμο πόρισμα της νέας οικονομικής γεωγραφίας είναι ότι όταν το κόστος μεταφοράς είναι μικρό, όπως συμβαίνει κατεξοχήν σε γειτονικές χώρες όταν βελτιώνονται οι συγκοινωνιακές συνδέσεις και το θεσμικό) κόστος εμπορίου εκμηδενίζεται με την ένταξη των γειτονικών χωρών σε μια τελωνειακή ένωση ή σε μια κοινή αγορά, *είναι ο παράγοντας «κόστος εργασίας» που επηρεάζει*

την επιλογή εγκατάστασης των επιχειρήσεων έντασης εργασίας, καθώς αυτές νιώθουν ισχυρή την πίεση του ανταγωνισμού.

Η χώρα μας παρουσιάζει μεγάλη διαφορά στο επίπεδο μισθών από τις γειτονικές χώρες. Βλέποντας την διαφοροποίηση αυτή είναι εύκολη η διαπίστωση ότι επιχειρήσεις στην Ελλάδα που εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από το κόστος εργασίας μπορεί να μετακινηθούν προς τις γειτονικές χώρες όπου το κόστος εργασίας είναι μικρότερο. Είδαμε όμως ότι το κόστος εργασίας απασχολεί τις επιχειρήσεις μόνο σε συνδυασμό με τα επίπεδα παραγωγικότητας, αλλά στο βαθμό που μέρος της παραγωγικότητας προέρχεται από την εσωτερική οργάνωση της παραγωγής σε μια επιχείρηση, τότε αυτό το μέρος «μεταφέρεται» μαζί με την επιχείρηση στο νέο τόπο εγκατάστασης.

Για την Ελλάδα, η έξοδος επιχειρήσεων σε περιοχές χαμηλότερου κόστους εργασίας αφορά κυρίως τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας, γιατί, όπως είδαμε παραπάνω, διάφοροι λόγοι περιορίζουν την κινητικότητά τους σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό περιβάλλον. Από την άλλη μεριά, οι υψηλότεροι μισθοί στην Ελλάδα, προκαλούν ήδη ένα κύμα μετανάστευσης, που είτε νόμιμη είτε παράνομη, επιδρά στο επίπεδο των μισθών. Έχουμε επομένως δύο κινήσεις των παραγωγικών συντελεστών: το κεφάλαιο προς τις βαλκανικές χώρες και η εργασία προς τη χώρα μας. Η έξοδος των μικρών ή μεσαίων επιχειρήσεων και άλλων επιχειρήσεων «περιορισμένου εύρους κινητικότητας» προς τις βαλκανικές χώρες λόγω κόστους εργασίας και η μετανάστευση προς την Ελλάδα λόγω μεγαλύτερων μισθών, θα επιφέρει αλλαγές τόσο στην Ελλάδα όσο και στις γειτονικές της χώρες, στο επίπεδο των μισθών και της απασχόλησης. Με όλα τα άλλα μεγέθη σταθερά (*ceteris paribus*) στην Ελλάδα θα έχουμε πιέσεις στην προσφορά και στη ζήτηση για εργασία.

Αντίθετα με την πρόβλεψη των παραπάνω μοντέλων ότι η ελαστικότητα των μισθών που επιφέρει η μετανάστευση εργαζομένων στην αναπτυγμένη περιοχή μπορεί να συγκρατεί την κίνηση του κεφαλαίου προς τις πιο φτηνές σε εργατικό δυναμικό χώρες, η μετακίνηση από την Ελλάδα προς τις χώρες με χαμηλότερο κόστος δεν μπορεί να συγκρατηθεί επειδή η διαφορά στους μισθούς είναι πολύ μεγάλη, και η διαφορά αυτή συντηρείται από τους θεσμούς στην ελληνική αγορά εργασίας.

Το σοκ για την Ελλάδα είναι ισχυρό λόγω του μεγάλου αριθμού μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας. Όταν το εμπόριο της Ελλάδας με τις αναπτυγμένες αγορές απελευθερώθηκε με την τελωνειακή ένωση, ήταν ευνοϊκή η ανάπτυξη των εξαγωγικών κλάδων εντάσεως εργασίας, λόγω του σχετικά φτηνότερου κόστους των συντελεστών «εργασία» και «γη». Τώρα αυτή η ειδίκευση ανατρέπεται απότομα, με την ένταξη στην ΕΕ νέων χωρών φτηνότερης εργασίας, με το άνοιγμα και την περιφερειακή ολοκλήρωση των Βαλκανίων, με το ενιαίο νόμισμα, και με το άνοιγμα των παγκόσμιων αγορών προϊόντων.

Με την είσοδο στον διεθνή ανταγωνισμό χωρών με πολύ φτηνότερη εργασία, όπως των χωρών της Νοτιοανατολικής Ασίας, η Ελλάδα διατήρησε κατά τις δεκαετίες του '80 και '90 – *αν και με δυσκολία* – το συγκριτικό της πλεονέκτημα σε κάποιους κλάδους εντάσεως εργασίας, καθώς οι φτηνότεροι υπερπόντιοι ανταγωνιστές της αντιμετώπιζαν υψηλότερο κόστος μεταφοράς αλλά και υψηλό θεσμικό κόστος εμπορίου λόγω δασμών και άλλων περιορισμών στα εμπορεύματά τους (Βλ. και Petrakos, G and Toter, S, σελ. 105, 106). Σήμερα οι δασμοί υποχωρούν και οι αγορές προϊόντων

απελευθερώνονται. Έτσι οξύνεται ο ανταγωνισμός στους κλάδους εντάσεως εργασίας από χώρες φτηνότερου εργατικού κόστους. Οι ελληνικές επιχειρήσεις είχαν μόνο το πλεονέκτημα της σχετικής γεωγραφικής εγγύτητας που μεταφράζεται σε μικρότερο κόστος μεταφοράς-εμπορίου. Με την είσοδο στις παγκόσμιες αγορές των χωρών του πρώην ανατολικού μπλοκ οι ελληνικές επιχειρήσεις εντάσεως (κόστους) εργασίας απώλεσαν και το πλεονέκτημα της γεωγραφικής εγγύτητας προς τις αγορές της Ευρώπης (cf. Appelbaum, R P, and Christensen B, 1997, σελ. 219-220). Τέλος, η βαλκανική οικονομική ολοκλήρωση έρχεται να εξαφανίσει και τα τελευταία ίχνη της έμμεσης προστασίας λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας στην εγχώρια αγορά.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, με την περιφερειακή ολοκλήρωση να ελαχιστοποιεί το κόστος εμπορίου ανάμεσα στις χώρες της περιοχής, και με τις μελλοντικές συγκοινωνιακές συνδέσεις σχεδόν να το εξαφανίζουν, είναι το κόστος των παραγωγικών συντελεστών της εργασίας και των άλλων μη κινητικών συντελεστών, όπως η γη, που αποτελεί το κριτήριο για επενδύσεις εντάσεως εργασίας. Το υψηλό σχετικά κόστος στην Ελλάδα δημιουργεί φυγόκεντρες τάσεις ιδίως για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, τις επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας, που αντιμετωπίζουν ήδη έντονο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας. Η μεγάλη απόσταση στα επίπεδα μισθών και οι θεσμοί στην ελληνική αγορά εργασίας που –παρά την αναθεώρηση τους- ευνοούν μόνο μια συγκράτηση αλλά όχι μια δραματική προσαρμογή του κόστους εργασίας, συντηρούν την τάση αυτή. Παράλληλα η ελληνική οικονομία δέχεται το σοκ του παγκόσμιου ανοίγματος των αγορών προϊόντων. Ενώ οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις με περιορισμένο εύρος κινητικότητας θα κινηθούν να εγκατασταθούν στην φτηνή βαλκανική αγορά εργασίας για να επιβιώσουν, οι μεγαλύτερες επενδύσεις σε κλάδους εντάσεως εργασίας θα κινηθούν προς τις αναπτυσσόμενες χώρες με πιο φτηνό εργατικό δυναμικό. Η έξοδος των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας στις γειτονικές χώρες θα δώσει ένα «φιλί» ζωής στις επιχειρήσεις αυτές. Όπως συνέβη και με μεγάλο μέρος της μεξικανικής βιομηχανίας που μετά τη δημιουργία ζώνης ελεύθερου εμπορίου στην Βόρεια Αμερική κινήθηκαν προς τα σύνορα του Μεξικού με τις ΗΠΑ, όπως έδειξε η εμπειρική μελέτη του Hanson που μίλησε για «οικονομίες συνόρων» (frontier economies, Hanson, G H, 1996), η πιθανή εγκατάσταση τους προβλέπεται σε περιοχές των γειτονικών χωρών κοντινές με την Ελλάδα. Ήδη στα Βαλκάνια παρατηρείται η δημιουργία στις συνοριακές περιοχές μια ζώνης μεταποίησης (Βλ. Τοπάλογλου. Λ, 2004, σελ. 41), όπου το πλεονέκτημα της εγγύτητας με την Ελλάδα ερμηνεύεται ως «παράταση ευκαιρίας» για την επιβίωση ευαίσθητων κλάδων και επιχειρήσεων. Στις περιοχές των συνόρων οι επιχειρήσεις επωφελούνται από ένα τριπλό πλεονέκτημα: από φτηνότερο λειτουργικό κόστος (κόστος συντελεστών, π.χ. εργασία), από την παρουσία φτηνότερων τοπικών προμηθευτών εκεί, και από την γεωγραφική εγγύτητα με την ελληνική αγορά.

Τα δύο ταυτόχρονα σοκ αλλάζουν τους κλάδους στους οποίους η χώρα μας διαθέτει συγκριτικό πλεονέκτημα. Χάνεται οριστικά το συγκριτικό πλεονέκτημα σε κλάδους εντάσεως εργασίας. Οποιοσδήποτε σχεδιασμός από το κράτος και τους επενδυτές πρέπει να γίνεται με βάση *το οριστικό τέλος των κλάδων εντάσεως εργασίας στην Ελλάδα* εξαιτίας των δύο ισχυρών σοκ.

Η ειδίκευση της ελληνικής οικονομίας αναγκαστικά θα κινηθεί προς κλάδους έντασης κεφαλαίου. Σε ποιούς όμως τομείς; Επιστρέφοντας στη θεωρία, η νέα οικονομική γεωγραφία δε μας δίνει απαντήσεις. Παραπάνω είδαμε ότι στα θεωρητικά μοντέλα, το κόστος εργασίας είναι η

προσδιοριστική δύναμη για την κίνηση των συντελεστών όταν το κόστος εμπορίου πέφτει σε χαμηλά επίπεδα, π.χ. σε μια διαδικασία περιφερειακής ολοκλήρωσης. Η αδυναμία των μοντέλων να αντικατοπτρίσουν την πραγματικότητα είναι εμφανής, καθώς, όπως επισημάναμε παραπάνω, το κόστος εργασίας δεν είναι το μόνο κριτήριο για την επιλογή εγκατάστασης. Για πολλές επιχειρήσεις άλλα είναι τα καθοριστικά κριτήρια εγκατάστασης.

Ένα βασικό κριτήριο για την εγκατάσταση πολλών επιχειρήσεων θεωρείται η συσχέτιση της *παραγωγικότητας* του εργατικού δυναμικού (labour productivity) με το κόστος εργασίας. Η συσχέτιση παραγωγικότητας με το κόστος εργασίας θεωρείται ως το μέτρο για την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας μια περιοχής ήδη από την εποχή που κυριαρχούσε η νέο-κείνσιανή θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης. Για τη σχολή αυτή, η ανάπτυξη μια περιοχής προσδιορίζεται από την ζήτηση για τις εξαγωγές της, η οποία μέσω ενός πολλαπλασιαστικού αποτελέσματος ανεβάζει και τις μη κινητικές δραστηριότητες, όπως τις υπηρεσίες και τον κλάδο των κατασκευών. Η αύξηση των εξαγωγών της περιοχής προσδιορίζεται από το *σχετικό* κόστος παραγωγής, δηλαδή το κόστος σε συνάρτηση με την παραγωγικότητα. Η παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού σχετίζεται κατά το «νόμο» του Verdoorn με το ποσοστό του ρυθμού μεγέθυνσης και επένδυσης. Στο πνεύμα αυτό υποστηρίζεται ότι οι οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης με υψηλό κόστος εργασίας δεν απειλούνται από τον ανταγωνισμό των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, με πολύ μικρότερο κόστος, γιατί η διαφορά στο κόστος εργασίας αντισταθμίζεται από τη διαφορά στο επίπεδο της παραγωγικότητας (βλ. και Konings, J. 2003). Επίσης, είναι οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου που μπορούν να προσελκύσουν επενδύσεις, καθώς η διαφορά στα ποσοστά παραγωγικότητας τους σε σχέση με την Δυτική και Βόρεια Ευρώπη είναι μικρότερη από τη διαφορά στα επίπεδα κόστους εργασίας. Άρα η αναλογία εργασιακού κόστους και παραγωγικότητας είναι πιο ευνοϊκή για τις μεσογειακές χώρες (Konings, J. 2003). Η άποψη αυτή σχετίζεται με τη θέση της Ελλάδας στο γειτονικό της περιβάλλον, καθώς αντίστοιχα παρατηρούμε στην Ελλάδα μεγαλύτερο κόστος εργασίας αλλά και μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Για παράδειγμα, η Ελλάδα συγκρινόμενη και με τη Πορτογαλία στα επίπεδα παραγωγικότητας παρουσιάζει σαφή υπεροχή: με ίδιο περίπου εργασιακό κόστος και επίπεδο μισθών στις δυο χώρες, η Ελλάδα έχει πολύ μεγαλύτερο επίπεδο παραγωγικότητας από την Πορτογαλία. Μια συγκράτηση των μισθών και μια περαιτέρω αύξηση της παραγωγικότητας θα κάνει την Ελλάδα πιο ελκυστική. Κατά την άποψη αυτή η υψηλή σχετική παραγωγικότητα στην Ελλάδα έναντι των βαλκανικών χωρών, θα κρατήσει την οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα και θα αντισταθμίσει το χαμηλότερο κόστος εργασίας στις χώρες αυτές.

Όπως όλες οι θεωρητικές κατασκευές έτσι και η παραπάνω προσέγγιση παρουσιάζει αδυναμίες. Η παραγωγικότητα ανά περιοχή (σε συσχέτιση με το κόστος εργασίας) είναι σημαντικός δείκτης για την οικονομία της χώρας, αλλά δεν αντανakλά απόλυτα την παραγωγικότητα ανά επιχείρηση. Η παραγωγικότητα μιας οικονομίας προσδιορίζεται από τις υποδομές, την γενική κατάρτιση του εργατικού δυναμικού αλλά και από οικονομίες κλίμακας και συγκέντρωσης, Εκτός από τους παραπάνω εξωτερικούς παράγοντες η παραγωγικότητα κάθε επιχείρησης προσδιορίζεται και από τη δική της οργάνωση, κατάρτιση και εξοπλισμό. Εν μέρει δηλαδή κάθε επιχείρηση με την εγκατάσταση της σε μια περιοχή μεταφέρει τη δική της οργάνωση, τον τρόπο διοίκησης, τα

μηχανήματα και τον εξοπλισμό της, τον τρόπο κατάρτισης των υπαλλήλων της. Υπάρχει διάκριση μεταξύ της παραγωγικότητας μια οικονομίας, και της παραγωγικότητας μιας μεμονωμένης επιχείρησης που *μεταφέρεται* εν μέρει με την ίδια την επιχείρηση. Ενώ μέρος της παραγωγικότητας κάθε επιχείρησης μεταφέρεται με αυτήν, η επιχείρηση με την εγκατάστασή της σε μια περιοχή βρίσκει ένα ορισμένο επίπεδο κόστους εργασίας. Έτσι επανερχόμαστε στο ρόλο του κόστους εργασίας στην κίνηση των επιχειρήσεων και στο συμπέρασμα ότι είναι αυτός ο παράγοντας που θα οδηγήσει σε μετακίνηση των επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας. Το άνοιγμα των διεθνών αγορών και η περιφερειακή ολοκλήρωση καταστρέφουν το συγκριτικό πλεονέκτημα της Ελλάδας σε κλάδους εντάσεως εργασίας και έτσι στη χώρα μας μένει ο δρόμος της ειδίκευσης σε κλάδους εντάσεως κεφαλαίου/τεχνολογίας.

Προκύπτει όμως το ερώτημα αν η Ελλάδα θα αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό και ως προς τις επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου από τις γειτονικές χώρες. Αν οι αναπτυγμένες χώρες είναι ειδικευμένες σε τομείς R&D και εντάσεως κεφαλαίου και γνώσης, ενώ οι «περιφερειακές» ειδικεύονται σε τομείς εντάσεως εργασίας και φυσικών πόρων (Petrakos, G and Toter, S, σελ. 107), ποια θα είναι η θέση της Ελλάδας, δεδομένου ότι δεν ανήκει ούτε στην πρώτη ούτε στη δεύτερη κατηγορία; Η ερώτηση αυτή πρέπει να συσχετιστεί με το γεγονός ότι οι υποδομές των κρατών της Ρουμανίας, της Βουλγαρίας και της Τουρκίας δεν μοιάζουν με τις υποδομές αναπτυσσόμενων χωρών. Το ανθρώπινο δυναμικό τους δεν είναι ανειδίκευτο ώστε να είναι ελκυστικές μόνο για επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας. Είναι ο τριπλός συνδυασμός φτηνής και ειδικευμένης εργασίας και γεωγραφικής εγγύτητας με τις μεγάλες ευρωπαϊκές αγορές, που κάνει ελκυστικό το περιβάλλον των ανατολικών χωρών και απειλεί την ανταγωνιστικότητα των εγκατεστημένων στην Ελλάδα επιχειρήσεων. Ο ανταγωνισμός των ανατολικών χωρών συμπεριλαμβανομένης και της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας σε επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου δεν αφορά μόνο την τύχη των ήδη εγκατεστημένων επιχειρήσεων στην Ελλάδα, αλλά και τις ξένες επενδύσεις (FDI). Η χώρα μας έχει στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2000 σχεδόν μηδενικά επίπεδα τέτοιας επένδυσης. Οι χώρες αυτές επωφελούνται και από την παρουσία των «δυνάμεων συγκέντρωσης» (γεωγραφική εγγύτητα, υποδομές, ειδικευμένο προσωπικό) και «δυνάμεων αποκέντρωσης» (φτηνότερο λειτουργικό κόστος και εργατικό κόστος, βλ. και Jovanović M N, 2004, σελ. 20-21).

Μια ακόμα επιβάρυνση στις επιχειρήσεις είναι και το κόστος άλλων *μη κινητικών συντελεστών*, όπως η τιμή των ακινήτων και της γης. Στο μοντέλο των Helpman-Hanson (βλέπε την μελέτη του Helpman, 1998 και την εμπειρική έρευνα του Hanson, 1998 και 2001, καθώς και τους Brakman, Garretsen, και Schramm, 2001, 2003, και Ottaviano και Thisse, 2001) το κόστος της γης σε περιοχή συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας αυξάνει το κόστος των μη εμπορεύσιμων υπηρεσιών (non-tradable services) συμπεριλαμβανομένης και της γης (στέγης) και έτσι δρα ανασταλτικά στην εγκατάσταση επιχειρήσεων, όπως ακριβώς και το υψηλό κόστος εργασίας στα μοντέλα των Krugman και Venables. Ενώ το κόστος εργασίας μπορεί να συγκρατηθεί σε μια διαδικασία συγκέντρωσης με την μετανάστευση εργαζομένων, το κόστος των μη κινητικών συντελεστών αυξάνει λόγω συμφόρησης (congestion). Και σπρώχνει τις επιχειρήσεις σε περιοχές με μικρότερο κόστος συνήθως κοντά στα μεγάλα κέντρα. Η παραπάνω παρατήρηση της θεωρίας αφορά τη χώρα μας όπου το κόστος της γης είναι ακριβό, σε σχέση με τις γειτονικές χώρες (πλην

της αστικής περιοχής της Κωνσταντινούπολης) λόγω του ότι οι περισσότερες εκτάσεις μας είναι ορεινές, η γη κατατέμενται σε μικρές ιδιοκτησίες,, είναι γη γεωργική, υπάρχει η δυνατότητα δόμησης εκτός σχεδίου, ο πληθυσμός συγκεντρώνεται σε δυο αστικά κέντρα εκτινάσσοντας τις τιμές εκεί, και τέλος δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένη χωροταξική πολιτική για σύγχρονες βιομηχανικές περιοχές και βιοτεχνικά πάρκα που να συνδέονται με συγκοινωνιακά δίκτυα.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ.

Παραπάνω είδαμε ότι σε μια διαδικασία οικονομικής ολοκλήρωσης, με μειωμένο το θεσμικό κόστος εμπορίου, η οικονομική δραστηριότητα μπορεί ελεύθερα να μετακινείται και να επιλέγει τον τόπο εγκατάστασης με κριτήριο κυρίως το κόστος των παραγωγικών συντελεστών. Η άποψη αυτή ισχύει για τις βιομηχανίες εντάσεως εργασίας, και δεν πρέπει να γενικεύεται. Το γεγονός ότι η βιομηχανία εξακολουθεί να συγκεντρώνεται στις αναπτυγμένες χώρες δείχνει ότι υπάρχουν ωφέλειες από τη συγκέντρωση που υπερκεράζουν το μεγαλύτερο κόστος εργασίας των μη κινητικών συντελεστών. Προσεγγίσεις της θεωρίας δίνουν και άλλες ερμηνείες γιατί τα αναπτυγμένα κέντρα δεν αντιμετωπίζουν σε ανησυχητική έκταση τον ανταγωνισμό σε κλάδους εντάσεως κεφαλαίου ιδίως σε τομείς τεχνολογιών αιχμής. Κάποιες από τις παρακάτω παρατηρήσεις είναι ανησυχητικές για τη χώρα μας που υστερεί σε επενδύσεις στην καινοτομία και στις τεχνολογίες αιχμής.

Θεωρητικές προσεγγίσεις συνέλαβαν αλλαγές στη διάρθρωση της παραγωγής: με τη μείωση του κόστους εμπορίου, οι επιχειρήσεις εγκαθιστούν τη μαζική παραγωγή σε χώρες με χαμηλότερο κόστος με ανειδίκευτους ή ημι-ειδικευμένους εργάτες, και κρατούν στις αναπτυγμένες «μητροπόλεις» τις υπηρεσίες ελέγχου, σχεδιασμού, έρευνας, και διαχείρισης. Αυτό είχε ως συνέπεια να δημιουργηθεί μια χωρική ιεραρχία, όπου η κορυφή της παρέμενε στο αναπτυγμένο κέντρο ως επιτελικό και διοικητικό κέντρο. Επιπλέον αυτοματισμός περιορίζει τη σημασία του φτηνού εργατικού δυναμικού στις περιπτώσεις τυποποιημένης παραγωγής ώριμων τεχνολογικά προϊόντων, και αυξάνει τη ζήτηση για λίγους αλλά ειδικευμένους εργαζόμενους (O'Donnell, R. 1991, σελ. 9) . Επίσης, για την παραγωγή προϊόντων τεχνολογίας αιχμής και υψηλής ποιότητας, με μικρό κύκλο ζωής προέχουν η συνεχής καινοτομία, η τεχνολογική τελειότητα των προϊόντων, η άμεση συνέργια και διάδραση ανάμεσα στις παραγωγικές μονάδες της επιχείρησης και η ακρίβεια στο χρονοδιάγραμμα παραγωγής (just-in-time production) περισσότερο από το κόστος εργασίας (βλ. Appelbaum, R P, and Christensen B, 1997, σελ. 219). Αυτές οι επιχειρήσεις εγκαθιστούν όλη την παραγωγή τους σε μια κεντρική περιοχή ώστε να ελέγχεται ποιοτικά, και επωφελούνται από τη συγκέντρωση ειδικευμένου προσωπικού και ερευνητικών κέντρων (π.χ. Toyota City στην Ιαπωνία, βλ. O'Donnell, R. 1991, σελ. 6-11). Υποστηρίζεται ότι η συγκέντρωση εργαστηρίων R&D στηρίζει την συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας γιατί η καινοτομία δίνει αύξουσες αποδόσεις αλλά και γιατί τα ερευνητικά κέντρα προσελκύουν στην περιοχή τους τοπικούς προμηθευτές τους (Martin P., and Ottaviano, G, 1998).

Στις δυνάμεις επομένως που αναστέλλουν την διασπορά των επιχειρήσεων σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου και μικρού κόστους εμπορίου προστίθεται η παραγωγή της καινοτομίας και της τεχνολογίας αιχμής που δίνει αύξουσες αποδόσεις (Martin, R. and Sunley, P. 1998, σελ. 208, 209). Κάποιοι κλάδοι παραμένουν συγκεντρωμένοι σε αναπτυγμένες περιοχές και δημιουργούν την τοπική

εξειδικευτή των περιοχών αυτών. Δημιουργείται μια διαφοροποίηση ανάμεσα στις αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες όπου οι αναπτυσσόμενες τείνουν να ελκύουν επενδύσεις εντάσεως εργασίας, ενώ οι αναπτυγμένες χώρες κρατούν επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου και τεχνολογίας. Στην έρευνα και την τεχνολογία, οι μεσαίες χώρες όπως η Ελλάδα υστερούν και όπως θα δούμε παρακάτω πρέπει να σπεύσουν να επενδύσουν σε αυτούς τους τομείς.

Συμπληρωματικά διατυπώθηκαν και άλλοι μηχανισμοί συγκέντρωσης που εξηγούν γιατί τα αναπτυγμένα κέντρα θα διατηρήσουν το επίπεδο της ανάπτυξης τους παρά τον αυξανόμενο ανταγωνισμό. Ο Hirschman πρώτος και ο Venables (1996) αργότερα με μοντέλο ερμηνεύουν την συγκέντρωση των επιχειρήσεων όχι μόνο λόγω συνδέσεων τους (linkages) με την προσφορά εργασίας και τη ζήτηση των προϊόντων τους από τους συγκεντρωμένους εργαζόμενους, αλλά και λόγω των συνδέσεων τους με άλλες επιχειρήσεις που αποτελούν τους προμηθευτές τους ή τους προμηθευόμενους από αυτές (forward and backward linkages κατά Hirschman ή downstream and upstream sectors κατά Venables, βλ και Henderson, V.J., Shalizi, Z, and Venables, A.J. 2001, σελ. 83 και 86, Hirschman, A., 1958, *The Strategy of Economic Development*, New Haven, CT: Yale University Press, Myrdal, G, 1957, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London: Duckworth, και Venables, A.J., 1996, 'Trade Policy, Cumulative Causation and Industrial Development', *Journal of Development Economics*, 37, pp. 179-197. και Venables, A.J., 1996, 'Equilibrium Locations of Vertically Linked Industries', *International Economic Review*, 49, pp. 341-359).

Σχέσεις εμπιστοσύνης αναπτύσσονται ανάμεσα στους προμηθευτές, στους αγοραστές και στους συνεργάτες των επιχειρήσεων (Cox. K. R. 1995, σελ. 219). Επίσης, οι βιομηχανίες που δεν απαιτούν μεγάλες καινοτομίες, παραμένουν σε αναπτυγμένες περιοχές με υψηλό κόστος εργασίας, σε περιοχές ή χώρες κοντά σε μεγάλες αγορές καταναλωτών με υψηλή αγοραστική δύναμη, επειδή συνδέονται στενά με την τοπική ζήτηση, π.χ. παράγουν τρόφιμα με μικρό χρόνο ζωής. Η γεωγραφική εγγύτητα επομένως κρατά πολλές επιχειρήσεις στα αναπτυγμένα κέντρα (χάρη στις οικονομίες εγγύτητας). Στην Καλιφόρνια παρατηρήθηκε επιστροφή της βιομηχανίας ένδυσης λόγω των πλεονεκτημάτων της εγγύτητας ως προς την ποιότητα του προϊόντος, την διάδραση σχεδιασμού και παραγωγής, τις σχέσεις εμπιστοσύνης προμηθευτών και πελατών, σε συνδυασμό με το φτηνό εργατικό δυναμικό των μεταναστών από το Μεξικό και τη Λατινική Αμερική ('Manila cannot easily become Milan', στο Appelbaum, R P, and Christensen B, 1997, σελ. 208-210).

Στην περίπτωση της Ελλάδας όμως, η γεωγραφική εγγύτητα των γειτονικών χωρών με το χαμηλό κόστος εργασίας και μη κινητικών συντελεστών μάλλον θα εμποδίσει τη λειτουργία των μηχανισμών που περιγράψαμε στην παράγραφο αυτή, γιατί οι προμηθευτές και οι αγοραστές μπορούν να εγκατασταθούν σε συνορεύουσες περιοχές των γειτονικών χωρών σε μικρή απόσταση από τις συνεργαζόμενες επιχειρήσεις στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα, και εγκατεστημένες σε περιοχές με χαμηλό κόστος να επωφελούνται από τις οικονομίες εγγύτητας.

Τέλος η εγκατάσταση βιομηχανιών που παράγουν εμπορεύσιμα αγαθά και τα απευθύνουν στις διεθνείς αγορές απαιτεί καλές συγκοινωνιακές συνδέσεις μεταξύ του τόπου εγκατάστασής τους και των αγορών των προϊόντων τους. Έτσι και ως προς την συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας ευνοούνται τα συγκοινωνιακά κέντρα (hubs, βλ. Krugman, P. 1993b). Σήμερα, με

τη μείωση του κόστους εμπορίου, οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν χρειάζεται να εγκαθίστανται εκεί όπου υπάρχει η μεγαλύτερη ζήτηση για τα προϊόντα τους (σε μεγάλες αγορές δηλαδή). Το γεωγραφικό κριτήριο εγκατάστασης της εγγύτητας στη ζήτηση αντικαταστάθηκε από το κριτήριο της συγκοινωνιακής πρόσβασης στις μεγάλες αγορές. Τα παραθαλάσσια κράτη ιδίως έχουν μεγάλο πλεονέκτημα έναντι των εσώκλειστων. Στα λιμάνια επίσης, συγκεντρώνονται και οι προμηθευτές των εξαγωγικών επιχειρήσεων καθώς και επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών, προκαλώντας μια διαδικασία cumulative causation. Όσον αφορά αυτό το γεωγραφικό πλεονέκτημα, η Ελλάδα ευνοείται, καθώς διαθέτει μεγάλα εμπορικά λιμάνια, με σημαντικότερο το λιμάνι της Θεσσαλονίκης το οποίο συνδέει μέσω θαλάσσης την οικονομικής περιοχής των Βαλκανίων με τις υπόλοιπες αγορές (Βλ. Skayannis, P D, 2003).

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΓΕΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ενώ τα προηγούμενα μοντέλα τόνισαν τη σημασία του εμπορίου σε διάδραση με την γεωγραφία, το μέγεθος της αγοράς και τις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, δεν μας εξηγούν επαρκώς γιατί υπάρχει διαφορετικός ρυθμός ανάπτυξης σε χώρες που βρίσκονται στην ίδια περιοχή, με ίδια γεωγραφικά χαρακτηριστικά, με την ίδια εγγύτητα προς τις μεγάλες αγορές, το ίδιο περίπου μέγεθος αγοράς, όμοια προικοδότηση, και όμοια ιστορική αφετηρία στα επίπεδα ανάπτυξης: π.χ. Βόρεια και Νότια Κορέα, Βιρμανία και Ταϊλάνδη. Την αδυναμία των μοντέλων να ερμηνεύσουν τις διαφορές στην ανάπτυξη όμοιων χωρών επιχειρεί να καλύψει η μελέτη για τον ρόλο των θεσμών (Βλ. Rodrik et alia, 2004, αλλά και Glaeser, E et alia, 2004. Επίσης οι οικονομικοί γεωγράφοι Lundvall, 1992, Nelson, 1993, Lundvall και Maskell, 2000). Οι θεσμοί δημιουργούν ένα περιβάλλον ελκυστικό, αποτρεπτικό ή και απαγορευτικό για επενδύσεις.

Για να είναι μια χώρα ελκυστική σε επενδύσεις κάθε είδους, πρέπει και το θεσμικό πλαίσιο να είναι ελκυστικό στην επιχειρηματικότητα. Οι ρυθμίσεις αλλά και η εφαρμογή της νομοθεσίας, και ιδιαίτερα το εργατικό δίκαιο, το πτωχευτικό δίκαιο, η οργάνωση και η λειτουργία της δικαιοσύνης (δικονομία), το διοικητικό δίκαιο (με μηχανισμούς προσφυγής κατά πράξεων της διοίκησης) δημιουργούν το θεσμικό περιβάλλον που μπορεί να ευνοεί ή να αποθαρρύνει μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Είναι αυτό που ο Globberman και ο Shapiro αποκαλούν 'governance infrastructure' (βλ. και Kokkinou, A, and Psycharis, I, 2004, σελ. 289). Μπορούμε να κατονομάσουμε το φαινόμενο ως την *οικονομική λειτουργία του θεσμικού περιβάλλοντος*. Στο βαθμό όμως που σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπάρχει μια θεσμική ομοιομορφία (με κώδικες δικαίου αγγλικής ή γαλλογερμανικής προέλευσης), είναι η ποιότητα της λειτουργίας των θεσμών που επηρεάζει την οικονομική λειτουργία του θεσμικού περιβάλλοντος. Η ποιότητα των θεσμών συμβάλλει στον εξορθολογισμό της οικονομικής λειτουργίας και στον περιορισμό της επιχειρηματικής ανασφάλειας. Κι εδώ έχει καταγραφεί η υστέρηση της χώρας μας και άλλων μεσογειακών κρατών. Μεγαλύτερη όμως είναι η υστέρηση των βαλκανικών χωρών, σε τέτοιο βαθμό που να προξενεί μια θεσμική ανασφάλεια και ένα κλίμα αβεβαιότητας και έλλειψης εμπιστοσύνης από τους ενδιαφερόμενους επενδυτές. Θεσμικές αδυναμίες, όπως οι αδιαφανείς διαδικασίες, η εκτεταμένη διαφθορά, η ανοχή στο οργανωμένο έγκλημα, περιορίζουν τις προοπτικές ανάπτυξης μιας περιοχής. Έτσι δεν είναι δύσκολο να προβλέψουμε τις ευεργετικές επιπτώσεις του ευρωπαϊκού προσανατολισμού των

χωρών αυτών, με την θεσμική και πολιτική εξυγίανση που πιθανόν να επιφέρει ιδίως χάρη στις μεταρρυθμίσεις τις οποίες απαιτεί η ένταξη.

Μια δεύτερη θεώρηση, η θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης (endogenous growth theory) εσωτερικεύει τους παράγοντες αυτούς και τονίζει το ρόλο πολλών «γηγενών» παραγόντων σε μια περιοχή ή χώρα. Οι τάσεις αυτές, παρά τις διαφορές τους, προσπαθούν να ερμηνεύσουν χωρίς τον ντετερμινισμό των άλλων προσεγγίσεων την συγκέντρωση της δραστηριότητας στις αναπτυγμένες χώρες λόγω της σύνθετης λειτουργίας αυτών των παραγόντων. Και ανοίγουν έτσι τη δυνατότητα αναπτυξιακής παρέμβασης είτε από το κράτος είτε από τις επιχειρήσεις είτε και από άλλους εθνικούς παράγοντες (O'Donnel, R. 1991, σελ. 12-23. Camagni, R. 1992, σελ. 15. Martin, R. and Sunley, P. 1998). Οι παράγοντες που ευνοούν την καινοτομία συνδέονται και με τους εθνικούς θεσμούς (βλ. Lundvall, 1992, και Lundvall και Maskell, 2000). Επίσης με μια συνολική θεώρηση ο Storper (1993, 1997) εντοπίζει τρεις πυλώνες για την ανάλυση της οικονομικής γεωγραφίας: την τεχνολογία, την οργάνωση (τόσο των επιχειρήσεων εσωτερικά και μεταξύ τους όσο και τους θεσμούς) και το έδαφος (territory) στο οποίο οι δυο πρώτοι αλληλεπιδρούν. Δίδει έμφαση στη θεσμική και κοινωνική δομή ως καθοριστική στην συγκέντρωση των οικονομικών δρώντων στο χώρο.

Σε πολλές μελέτες δίδεται έμφαση στην επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο (βλ. Glaeser et alia, 2004), στην εκπαίδευση, στην κατάρτιση, και στην καινοτομία σε τομείς όπου ο ανταγωνισμός δε γίνεται βάσει (μόνο) του κόστους και των τιμών, αλλά (και) βάσει της τεχνολογικής υπεροχής και της διαρκούς καινοτομίας στα προϊόντα και στην παραγωγική διαδικασία. Υπάρχει δηλαδή ένας τεχνολογικός ανταγωνισμός χωρικών περιβαλλόντων, όπως υπάρχει σε άλλους κλάδους ένας ανταγωνισμός στις τιμές (price competition). Η επένδυση στη γνώση μπορεί να δώσει αύξουσες αποδόσεις στο κεφάλαιο στις χώρες όπου συμβαίνει (Martin, R. and Sunley, P. 1998, σελ. 209).

Ο αναγκαίος προσανατολισμός της χώρας μας προς την έρευνα και τεχνολογία πρέπει να αφορά καινοτομίες τόσο σε προϊόντα (process innovation) όσο και διαδικασίες παραγωγής (product innovation) που έχουν εφαρμογή στην παραγωγή της ελληνικής οικονομίας, καθώς και να ενσωματώνει αμέσως καινοτομίες που έγιναν αλλού (μίμηση). Διαφορετικά, τις οποίες ανακαλύψεις –που και σήμερα γίνονται στην Ελλάδα– θα τις καρπώνονται βιομηχανίες αλλού (O'Donnel, R. 1991, σελ. 17. Και Martin, R. and Sunley, P. 1998, σελ. 210). Επίσης για την ανάπτυξη και την αξιοποίηση της τεχνολογίας απαιτείται, πέρα από την οργανωτική ικανότητα για να την αξιοποιεί, και ένα περιβάλλον που να ευνοεί την δημιουργία, που να ενθαρρύνει την καινοτομία. Σχετική με αυτή τη διαπίστωση είναι η σύλληψη του milieu innovateur (βλ. και Camagni, R. 1992, σελ. 16,17,18, όπου μάλιστα στα τέλη της δεκαετίας του 90 εντόπιζε «περιβάλλον καινοτομίας» και στη Θεσσαλονίκη. Και Martin, R. and Sunley, P. 1998, σελ. 214). Τέλος, να μην ξεχνάμε ότι τα αποτελέσματα μιας επένδυσης στην εκπαίδευση και στην έρευνα αργούν να φανούν.

CAUGHT IN THE MIDDLE? ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η θεωρητική ενασχόληση με την ανάπτυξη και την κινητικότητα της οικονομικής δραστηριότητας αποκαλύπτει μια σύνθετη και απρόβλεπτη πραγματικότητα με αντίρροπες δυνάμεις την οποία η θεωρία δεν μπορεί να συλλάβει σε όλη της την έκταση. Η θεωρία όμως μας επισημαίνει κάποιες

δυναμικές. Και η μελέτη της είναι χρήσιμη για την κατανόηση των τωρινών αλλαγών, για την πρόβλεψη μελλοντικών τάσεων και για την διαμόρφωση πολιτικών.

Για την Ελλάδα, της οποίας η οικονομία δέχεται ταυτόχρονα σοκ, η θεωρητική ενασχόληση δίνει πολύ χρήσιμα συμπεράσματα. Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι, ενώ η Ελλάδα ευνοήθηκε στην μεταπολεμική περίοδο όταν οι αγορές ήταν ακόμα αρκετά κλειστές, δε φαίνεται να προετοιμάζεται τώρα για την περίοδο της αναπόδραστης διαρθρωτικής προσαρμογής. Η αναπτυξιακή ιεραρχία, στην οποία η χώρα μας ανέβηκε τα τελευταία χρόνια παρά τις αδυναμίες της, είναι μια ιεραρχία συνεχώς μεταβαλλόμενη. Η σημερινή αναπτυξιακή πολιτική της Ελλάδας είναι η στοιχειώδης: δίνει κίνητρα στις επιχειρήσεις που όμως δεν είναι ικανά να διατηρήσουν τους παρακμάζοντες κλάδους, ούτε να προσελκύσουν νέους κλάδους εντάσεως κεφαλαίου και τεχνολογίας. Η κατασκευή συγκοινωνιακών υποδομών όχι μόνο δεν επαρκεί για την ανάπτυξη της χώρας, αλλά τα διακρατικά δίκτυα μπορούν να έχουν ένα αμφίρροπο αποτέλεσμα: μειώνοντας περαιτέρω το μεταφορικό κόστος (που είναι μέρος του κόστους εμπορίου) κινητοποιούν όλους τους παραπάνω μηχανισμούς που περιγράψαμε και στα θεωρητικά μοντέλα και στην εμπειρική υπαγωγή τους. Οι δρόμοι έχουν δύο κατευθύνσεις, λέει χαρακτηριστικά ο Puga (2002, σελ. 396). Μπορεί να οδηγήσουν στην είσοδο επιχειρήσεων σε μια περιοχή, μπορεί να επιταχύνουν την έξοδο των επιχειρήσεων από μια περιοχή προς μια άλλη ελκυστικότερη. Η βελτίωση της συγκοινωνιακής υποδομής επομένως δεν μπορεί παρά να είναι μέρος μια ευρύτερης στρατηγικής ανάπτυξης.

Επίσης, για την Ελλάδα το σοκ από το παγκόσμιο άνοιγμα των αγορών επιδεινώνεται από την ταυτόχρονη ένταξη των βαλκανικών οικονομιών στην περιφερειακή ολοκλήρωση. Τα βαλκανικά κράτη ανταγωνίζονται την Ελλάδα σε κόστος εργασίας, χωρίς το μειονέκτημα άλλων φτηνών αγορών εργασίας να είναι μακριά από τις μεγάλες αγορές προϊόντων. Αντίθετα, και καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό έχουν, και κοντά στις μεγάλες αγορές είναι, και βελτιούμενες υποδομές θα διαθέτουν. Έτσι είναι ελκυστικές και για επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου (Βλ. και Sergi, Β, 2001, σελ. 95). Η Ελλάδα ξεκινά επίσης με μια μεγάλη αδυναμία: πριν την κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων και με τις οικονομίες της Ασίας ακόμα υπανάπτυκτες, άρχιζε να ειδικεύεται σε κλάδους εντάσεως εργασίας, έναντι του αναπτυγμένου ευρωπαϊκού βορρά. Η ειδικευση αυτή καταστρέφεται με τα δύο ταυτόχρονα σοκ.

Ποια θα είναι τα ενδεχόμενα οικονομικά αποτελέσματα που προβλέπει η θεωρία για την Ελλάδα; Με την παρακμή ή έξοδο πολλών κλάδων της ελληνικής οικονομίας αναμένεται μια ισχυρή κατωφερής πίεση στους μισθούς και μια αυξητική τάση στα ποσοστά ανεργίας. Η αυξητική τάση της ανεργίας θα ενισχυθεί από την αναπόφευκτη συρρίκνωση του αγροτικού τομέα κάτω από την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού (ένα τρίτο σοκ). Οι θεσμοί της ελληνικής αγοράς εργασίας θα συγκρατήσουν τους μισθούς σε σταθερά πραγματικά επίπεδα συγκρατώντας την ζήτηση για προϊόντα (εγχώρια και εισαγόμενα) αλλά και για υπηρεσίες οι οποίες προσφέρονται εντός της χώρας. Την ίδια στήριξη προσφέρει και η δημόσια απασχόληση (ως στήριγμα της αγοραστικής δύναμης). Στις πιέσεις αυτές, ο τουρισμός, η ναυτιλία, αλλά και η παροχή άλλων υπηρεσιών (πανεπιστήμια, εκπαίδευση, ιδιωτική ιατρική περίθαλψη που θα απευθύνεται όχι μόνο σε μια εγχώρια κλειστή αγορά αλλά και στην ευρύτερη αγορά της Ν.Α Ευρώπης) θα είναι τα στηρίγματα της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο της προσαρμογής.

Αντίθετα στις γειτονικές χώρες οι μισθοί και το κόστος των άλλων μη κινητικών συντελεστών θα τείνουν να αυξηθούν. Η αύξηση του κόστους ενδεχομένως δεν θα σημειωθεί με ρυθμό τέτοιο ώστε να συγκλίνει με τα επίπεδα της Ελλάδας. Ίσως οι μισθοί να συγκρατηθούν για να συνεχίσουν οι χώρες αυτές να είναι ανταγωνιστικές (Camagni, R. 1992, σελ. 8). Στην Τουρκία ειδικότερα η συγκράτηση των μισθών ευνοείται λόγω της αυξανόμενης προσφοράς εργασίας, από τη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού. Άρα οι μισθολογικές διαφοροποιήσεις θα συνεχίζουν να καθορίζουν την επιλογή εγκατάστασης επιχειρήσεων. Μη μπορώντας να ανταγωνιστεί σε επίπεδα μισθών με τις φτηνές αγορές εργασίας, αλλά ούτε και σε τεχνολογίες αιχμής και σε καινοτομία, και χωρίς το εργαλείο της νομισματικής πολιτικής, η ελληνική παραγωγή πιέζεται τόσο από τις αναπτυγμένες όσο και από τις αναπτυσσόμενες χώρες, αναζητώντας ρόλο στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Οι προοπτικές της Ελλάδας εξαρτώνται από τις ίδιες δυνάμεις που συγκρατούν και ενισχύουν την οικονομική δραστηριότητα στις αναπτυγμένες χώρες, τις οποίες περιγράψαμε παραπάνω: η προώθηση και η αξιοποίηση της τεχνολογίας και της καινοτομίας, η δημιουργία ενός ευνοϊκού για τις επιχειρήσεις θεσμικού πλαισίου. Αν η Ελλάδα δημιουργήσει ένα τέτοιο περιβάλλον, και παράλληλα αυξήσει την παραγωγικότητά της στα επίπεδα της αναπτυγμένης Ευρώπης, με τη συγκράτηση των μισθών σε επίπεδα ελαφρώς χαμηλότερα των αντίστοιχων επιπέδων στις αναπτυγμένες χώρες, μπορεί να καταστεί ελκυστική σε επενδύσεις.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Σκοπός της μελέτης αυτής δεν είναι η εμπειρική επαλήθευση των αναλύσεων της οικονομικής επιστήμης, ένα έργο που θα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον μετά από μια δεκαετία περιφερειακής ολοκλήρωσης στα Βαλκάνια. Εξάλλου η οικονομική γεωγραφία παρουσιάζει έλλειμμα στην εμπειρική δοκιμασία των μοντέλων της, κάτι που ομολογείται και από τους ίδιους τους εκπροσώπους της. Οι αντιπαρατιθέμενες θεωρίες χαρακτηρίζονται από διαφωνίες και αμφισβήτηση τόσο εσωτερική όσο και μεταξύ τους ως προς την μεθοδολογία. Αυτή η μελέτη αποτελεί περισσότερο πρόβλεψη παρά επιβεβαίωση μιας διαδικασίας που αρχίζει τώρα, βάσει των πιο διαδεδομένων και περισσότερο παραδεδομένων υποθέσεων των θεωριών. Η χρησιμότητά της είναι η σύνδεση ενός γεγονότος που αντιμετωπίζεται πρώτιστα ως πολιτικό με την οικονομική διάσταση του. Υπενθυμίζει επομένως ότι οι αλλαγές στο διεθνές και περιφερειακό περιβάλλον και η γεωγραφία ως εξωγενείς παράγοντες, έχουν άμεσες επιπτώσεις στην οικονομία.

Στο βαθμό που οι αναλύσεις στις οποίες στηρίζεται η μελέτη είναι ευσταθείς, το συμπέρασμα είναι δυσάρεστο. Σήμερα η ελληνική οικονομία βρίσκεται αντιμέτωπη με δύο χρονικά ταυτόχρονες προκλήσεις: την σταδιακή παγκοσμιοποίηση των αγορών και την οικονομική ολοκλήρωση της περιοχής. Καμιά πρόβλεψη δεν είναι πλήρως ασφαλής, με δεδομένο ότι δεν υπάρχει μια ντετερμινιστική σχέση που να καθορίζει την χωρική κίνηση και κατανομή της δραστηριότητας Η εργασία τονίζει, ότι πέρα από στοιχεία εξωγενή στην οικονομία και μη ελεγχόμενα από την κυβερνητική παρέμβαση, όπως η γεωγραφία και το μέγεθος της αγοράς, αλλά και τα εθνικά περιβάλλοντα των άλλων κρατών, η ανάπτυξη εξαρτάται και από στοιχεία εσωτερικά της οικονομίας, όπως η νομοθεσία, οι υποδομές, η καινοτομία και το ανθρώπινο δυναμικό.

Σκοπός της εργασίας είναι να καταδείξει ότι στην Ελλάδα λείπει από τη δημόσια συζήτηση μια σφαιρική θεώρηση του αντικειμένου. Αντί για αισιόδοξες και επιφανειακές προβλέψεις, γίνεται σαφές ότι το νέο διεθνές και περιφερειακό περιβάλλον αποτελεί τη μεγάλη πρόκληση για την ελληνική οικονομία. Αντί της ψευδαισθησης ότι η απορρόφηση κονδυλίων –που και αυτή υπήρξε προβληματική- θα οδηγήσει αυτόματα στην σύγκλιση, η ελληνική οικονομία και η κοινωνία πρέπει να προετοιμάζεται για μια επώδυνη περίοδο προσαρμογής.

Τέλος, η πολιτική σταθερότητα στην περιοχή, αποτέλεσμα και της περιφερειακής ολοκλήρωσης, μπορεί να απελευθερώσει δυνάμεις και πόρους για να διοχετευθούν στην προσαρμογή της κοινωνίας μας στο νέο περιβάλλον, με το «μέρισμα της ειρήνης» που θα προέλθει από μια γενναία μείωση των στρατιωτικών δαπανών, που για δεκαετίες αποτελεί έναν «κεφαλικό φόρο υπανάπτυξης» που πληρώνει η ελληνική κοινωνία με κοινωνικό και οικονομικό κόστος.

Η ανάγνωση του θεωρητικού μέρους και της υπαγωγής του στην περίπτωση της Ελλάδας, καταδεικνύει την επιτακτική ανάγκη της ελληνικής οικονομίας για προσαρμογή. Απαιτείται, δηλαδή, και *βούληση* αλλά και *ικανότητα* σε επίπεδο πολιτικής, παράλληλε με ένα κοινωνικό περιβάλλον μη φοβικό στην παγκοσμιοποίηση, ορθολογικά σκεπτόμενο, χωρίς ιδεολογικές και άλλες παραδοσιακές στην ελληνική κοινωνία αγκυλώσεις, και δεκτικό των μεταρρυθμίσεων. Η Ελλάδα με την αναξιοκρατία, το πελατειακό σύστημα, την εκτεταμένη διαφθορά, και με αρκετές οπισθοδρομικές κοινωνικές αντιλήψεις, δύσκολα θα ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του ανταγωνιστικού της περιβάλλοντος. Πατροπαράδοτα» στοιχεία υστέρησης κρατούν την Ελλάδα πίσω, και υπονομεύουν την επιχειρηματική δραστηριότητα και τους εργαζόμενους που εξαρτώνται από αυτήν. Το στοίχημα της μεταρρύθμισης το αναλαμβάνει το πιο δυναμικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Appelbaum, R P, and Christensen B, 1997, 'Cheap Labor Strategies and Export-Oriented Industrialization: Some Lessons from the Los Angeles/East Asia Apparel Connection', *International Journal of Urban and Regional Research*, 21, 2, pp. 202-217.
2. Baldwin R and Krugman, P R, 2000. 'Agglomeration, Integration and Tax Harmonisation' Discussion Paper, no. 2630, London: Centre for Economic Performance.
3. Bathelt, H, and Glückler, J, 2003, 'Toward a Relational Economic Geography', *Journal of Economic Geography*, 3, pp. 117-144.
4. Becker, J, and Jurkeit, J, 2001, 'The Balkans Stability Pact and the Interests of the West', *South-East Europe Review*, 4. 1. pp. 145-160.
5. Behrens, P. and Smyrl, M, 1999, 'A Conflict of Rationalities: EU regional policy and the Single Market,' *Journal of European Public Policy*, 6, pp. 419-435.
6. Βεργόπουλος, Κ, 1986, *Η Υποανάπτυξη Σήμερα*, Αθήνα: Εξάντας.
7. Brakman, S, Garretsen, H, and Schramm, M. 2001, 'New Economic Geography in Germany: Testing the Helpman-Hanson Model', SOM-theme D Regional Science, at <http://som.rug.nl>.
8. Brakman, S, Garretsen, H, and Schramm, M. 2003, 'The Spatial Distribution of Wages: Estimating the Helpman-Hanson Model for Germany', The Tjalling C. Koopmans Research Institute, Discussion Paper Series no. 03-08, at <http://www.uu.nl/content/03-08i.pdf>.
9. Brewin, C, 2003, 'A Changing Turkey: Europe's Dilemma', *Journal of Southern Europe ad the Balkans*, 5. 2, August 2003, από το διαδίκτυο μέσω του Taylor and Francis Group.
10. Camagni, R, 1992, 'Theories of Regional Development and Spatial Imbalance,' *GREMI Research Project: Development Prospects of the Community's Lagging Regions and the Socio-Economic Consequences of the Completion of the Internal Market*, Final Report, Milan: GREMI.
11. Commission of the European Communities, 2004, *Recommendation of the European Commission on Turkey's Progress Towards Accession*, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COM(2004) 656 final, 6. 10. 2004 Brussels.
12. Cox, K R, 1995, Globalisation, Competition and the Politics of Local Economic Development, *Urban Studies*, 32, 2, pp. 213-224.
13. Γιαννίτσας, Τ, 1998, *Η Ένταξη στην ΕΟΚ και οι επιπτώσεις της στη βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών.
14. Fujita, M. and Thisse, J.F. 1996, 'Economics of Agglomeration', *Journal of the Japanese and International Economies*, 10, pp. 339-378.

15. Gavranović A, 2001, 'The Stability Pact-the Prospects and Perils of Regional Economic Co-operation', *South-East Europe Review*, 4, 1, pp. 161-172.
16. Glaeser, E, La Porta, R, and Shleifer, A, 2004, 'Do Institutions Cause Growth?', *Journal of Economic Growth*, 9, pp. 271-303.
17. Hanson, G H, 1996, 'Economic Integration, Intra-industry Trade, and Frontier Regions', *European Economic Review*, 40, pp. 941-949.
18. Hanson, G H, 1998, 'Market Potential, Increasing Returns, and Geographic Concentration', *NBER Working Paper* 6429, Cambridge Massachusetts.
19. Hanson, G H, 1999, 'Market Potential, Increasing Returns, and Geographic Concentration', Research Seminar in International Economics, Discussion Paper no. 439., at <http://www.fordschool.umich.edu/research/rsie/workingpapers/Papers426-450/r439.pdf>
20. Hanson, G H, 2001, 'Market Potential, Increasing Returns and Geographic Concentration', mimeo, San Diego: Graduate School of International Relations and Political Studies.
21. Helpman, E. 1998, 'The Size of Regions' in Pines, D, Sadka, E and Zilcha, I (eds) *Topics in Public Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
22. Henderson, V .J, Shalizi, Z, and Venables, A J, 2001, 'Geography and Development,' *Journal of Economic Geography*, 1, pp. 81-105. pp. 201-227.
23. Jovanović M N, 2004, 'Economic Integration and Spatial Location of Production', Working Paper, n. 12/2004, DISEFIN, Università di Genova.
24. Καυκαλάς, Γ, 1994, 'Περιφερειακή Ανάπτυξη και Χωρική Ολοκλήρωση: Θεωρητικές Θέσεις και Στοιχεία Μιας Τυπολογίας', στο: Γετίμης, Π, Καυκαλάς Γ, και Μαραβέγιας, Ν, 1994, *Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Θεωρία-Ανάλυση και Πολιτική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
25. Kokkinou, A, and Psycharis, I, 2004, 'Foreign Direct Investments, Regional Incentives and Regional Attractiveness in Greece', Discussion Paper Series, 10, 11, Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, pp.283-316.
26. Konings, J, 2003, 'Are Wage Cost Differentials Driving Delocalisation?', Discussion Paper 134/2003, K.U.Leuven, Belgium: LICOS Centre for Transition Economics, στο <http://www.econ.kuleuven.ac.be/public/NDCAL11/DP134Konings.pdf>, 1.12.2004.
27. Kotios, A, 2001, 'The European's Union Balkan Development Policy', *Intereconomies*, 36, 4., pp. 196-207.
28. Krugman, P R, 1980. Scale Economies, Product Differentiation and the Pattern of Trade, *American Economic Review*, 70. pp. 950-959.
29. Krugman, P.R. 1991. Increasing Returns and Economic Geography, *Journal of Political Economy*, 99. 3, pp. 484-499.

30. Krugman, P R, 1995, *Development, Geography and Economic Theory*, Cambridge Massachusetts: MIT Press.
31. Krugman P R, and Venables, A J. 1990, 'Integration and the Competitiveness of Peripheral Industry. In C Bliss and J Braga de Macedo (eds), *Unity with Diversity in the European Community*, Cambridge: Cambridge University Press.
32. Krugman, P R, and Venables, A.J. 1995, 'Globalization and Inequalities of Nations', *Quarterly Journal of Economics*, 110, 4. pp. 857-880.
33. Krugman, P, and Venables, A, 1996, 'Integration, Specialization, and Adjustment', *European Economic Review*, 40, pp. 959-967.
34. Liargovas, P and Chionis, D, 2002, 'Barriers to the Transition of Enterprises from Central Plan to Market Economy: the Balkan Case', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 4, 2, pp.
35. Lundvall, B A, (ed) 1992, *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*, London: Pinter.
36. Lundvall, B A, and Maskell, P. (2000) 'Nation States and Economic Development: From National Systems of Production to National Systems of Knowledge Creation and Learning', in Clark, G L, Feldman, M P, and Gertler, M S (eds), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford: Oxford University Press, pp. 353-372.
37. Μαραβέγιας, Ν, 1994, «Περιφερειακές Ανισότητες και Οικονομική Ολοκλήρωση στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», στο: Γετίμης, Π, Καυκαλάς Γ, και Μαραβέγιας, Ν, 1994, *Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Θεωρία-Ανάλυση και Πολιτική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
38. Marques, H, 2001, 'The "New" Economic Theories,' Working Papers: Investigação-Trabalhos em curso, no. 104, [www,fep.up.pt](http://www.fep.up.pt).
39. Martin, R and Sunley, P, 1998, 'Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development', *Economic Geography*, 74. 3.
40. Nelson, R R, (ed) 1993, *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*, Oxford: Oxford University Press.
41. O'Donnel, R, 1991, *The Evolution of the Theory of Regional Development*, 3d Supplement to the Interim Report of the TEPSA Study on 'Methods for Achieving Greater Economic and Social Cohesion in the EC'.
42. Ottaviano, G I P and Puga, D, 1997, 'Agglomeration in the Global Economy: A Survey of the 'New Economic Geography', Discussion Paper No. 356, London: Centre for Economic Performance.
43. Ottaviano, G I P and Thisse, J F, 2001, 'On Economic Geography in Economic Theory: Increasing Returns and Pecuniary Externalities', *Journal of Economic Geography*, 1, pp. 153-179.

44. Petrakos, G and Christodoulakis, N, 1997, 'Economic Developments in the Balkan Countries and the Role of Greece: From Bilateral Relations to the Challenge of Integration', Discussion Paper no. 66, Athens: Centre of Planning and Economic Research.
45. Petrakos, G and Totev, S, 2000, 'Economic Structure and Change in the Balkan Regions. Implications for Integration, Transition and Economic Cooperation', *International Journal of Urban and Regional Research*, 24, 1, pp. 95-113.
46. Puga, D, 2002, 'European Regional Policies In Light Of Recent Location Theories,' *Journal of Economic Geography*, 2. pp. 373-406.
47. Rodrik, D, Subramanian, A, and Trebbi, F, 2004, 'Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development', *Journal of Economic Growth*, 9, pp. 131-165.
48. Sergi, B, 2001, 'Do the Balkans Look West or Simply to the EU? From a Distorted Economy to a Prospective Open Economy', *South-East Europe Review*, 4, 3, pp. 89-112.
49. Skayannis, P D, 2003, 'Greece as a Transport Node in the Eastern Mediterranean', Discussion Paper Series 9, 27, Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, pp. 599-620.
50. Storper, M, 1993, 'Regional 'Worlds' of Production: Learning and Innovation in the Technology Districts of France, Italy and the USA', *Regional Studies*, 27, pp. 443-455.
51. Storper, M, 1997, *The Regional World. Territorial Development in a Global Economy*, New York, London: Guilford.
52. Τοπάλογλου. Λ, 2004, «Η Γεωγραφία της Επιχειρηματικής Δραστηριότητας στα Σύνορα της Ελλάδας-Αλβανίας-FYROM και Βουλγαρίας: Μια Εμπειρική Διερεύνηση», Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 10, 2, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, σελ. 25-48.
53. Tsoukalis, L, 1999, 'Economic Aspects of European and Balkan Regional Integration', *The International Spectator*, XXXIV, 4. pp. 4148.
54. Venables, A J, 1996, 'Equilibrium Locations of Vertically Linked Industries' *International Economic Review*, 37, 341-359.
55. Venables, A J, 2001, 'Trade, Location, and Development: An Overview of Theory', Paper prepared for 'Patterns of Integration in the Global Economy' project, World Bank.
56. Wittkowski, A. 2000, 'South-eastern Europe and the European Union. Promoting Stability Through the European Union', *South East Europe Review*, 3. 1, pp. 79-96.